

ସୁଦ୍ଧ-ପାର୍ବ ଆଶ୍ରା

ଅକ୍ଷୟ ଗୋସ୍ୱାମୀ

ଭରାନୀ ପାବଲିଞ୍ଜି କନହାଣ

যুদ্ধ-পৰ্বৰ আখৰা [সামাজিক উপন্যাস] / প্ৰথম প্ৰকাশ : মাঘ ১৮৯৮ শক : জানুৱাৰি
১৯৭৭ইং / প্ৰকাশক : ভৱানী পাবলিচিং কনহাৰ্ণ : ১-এইচ, বাধানাথ মল্লিক লেন,
কলিকতা ৭০০০১২ / মুদ্ৰক : তাৰা প্ৰেছ, ৪৪ হুধীৰ চেটাৰ্জী ষ্ট্ৰীট, কলিকতা ৭০০০০৬

প্ৰচ্ছদপট : ও. চি. গান্ধুলী

বেচ : ৫.০০ মাথোন

তেওঁ মোৰ অন্ততম প্ৰিয় বন্ধু। তেওঁ কিতাপ পঢ়ি তৰু নিশিকিছিল। তেওঁ
কামৰ মাজেদি তৰু জানিছিল আৰু কিতাপৰ মাজত তাৰ সত্যতা বিচাৰিছিল।
তেওঁ প্ৰচাৰ-বিমুখ আছিল। যোৱা ১৪ অক্টোবৰত গোলাঘাট ছিভিল হচপিটেলত
ভৰ যৌৱনতে তেওঁৰ দেহান্ত ঘটিল।

দ্বিজেন গোস্বামীৰ মৃতদেহ কঢ়িয়াই নিয়া হৈছিল বৰপথাৰৰ নিজা পঁজালৈ।
কাষত একমাত্ৰ দহমহীয়া শিশুটি লৈ তেওঁৰ গাভৰু পত্নীয়ে ডিঙি মেলি চাই
আছিল। মোৰ 'এই যুদ্ধ-পৰ্বৰ আখৰা' আৰু 'পিতৃ-বিয়োগ' তেওঁৰ নামত উচৰ্গা
কৰিলে তেওঁক লঘু কৰাহে হ'বনেকি !

আজি-কালি কলম খুলিলেই মই তেওঁক দেখোঁ।

—অক্ষয় গোস্বামী

যুদ্ধ-পর্ব্ব
আখৰা

বিপিনে কমলাৰ হাতখন নিজৰ সোঁহাতখনৰ মাজলৈ আনি
ললে। প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে সি আজি কমলাৰ হাতখন ধৰিছে।
ধৰিছে মানে ছুইছে। বহুত দিন ধৰি সি কমলাৰ নিচেই কাষতে
আছে যদিও হাতখনকে আনকি ছোৱা নাই। কমলাৰ হাতৰ
তলুৱাখন বেছ টান। বিপিনৰো নাঙলৰ মুঠি আৰু কোৰৰ নালত
ধৰা হাতৰ তলুৱা। এতেকে তাৰো হাতৰ আঙুলিৰ গুৰিত টোপোৰা
টোপোৰ টান টান ঢৌ উঠাৰ নিচিনা গুটি গুটি। সি তাৰ টান
হাতৰ তলুৱাৰে কমলাৰ একেদৰে টান হাতখন অলপ পিহি দিলে।
তাৰ গোটেই গাত এটা নতুন শিহৰণ, এটা নতুন পুলক অনুভৱ
কৰিলে। কমলা কিছু কঁপিছে। তাই কঁপি কঁপি তললৈ মুখ কৰি
থিয় দি আছে। তাইৰ হাতখন টানি আনি প্ৰথম ধৰোঁতেই তাই
আচৰিত ধৰণেৰে চকু দুটা মেলি বিপিনলৈ চাই তললৈ চাবলৈ
ধৰিলে।

তাইৰ গোল গোল দুখনেদি পিৰপিৰকৈ চকুপানী দুধাৰ
বৈ আহিল। বিপিনে কথাটো মন কৰিলে। কমলাই মনে মনে
আশা কৰিছিল যে ইয়াৰ পাছত বিপিনে তাইক আৰু কাষলৈ টানি
নি বুকুৰ মাজত স্তমাই লৈ মৰম কৰিব। বা তাইৰ গালত টপকৈ
চুমা এটা খাই দিব। বিপিনে একো কৰা নাই। সি তাইৰ
হাতখন মুঠি মাৰি ধৰি আছে। তাৰ আঙুলি কেইটাৰে তাইৰ
আঙুলিবোৰ পিহি আছে। কমলাৰ যেন জ্বৰ উঠিছে।
তাইৰ যেন গোটেই গাটো জ্বৰ উঠা মানুহৰ দৰে ক্ৰমে ক্ৰমে গৰম
হৈ গৈছে। তাই ভিতৰি ভিতৰি ঘামি উঠিল। টেবুলত জ্বলি
থকা কেৰাচিন তেলৰ চাকিটোৰ জুইৰ দৰে যেন তাই মানুহজনী

বঙা হৈ পৰিছে। তাই কঁপিবলৈ ধৰিলে। তাইৰ কঁপনিয়ে বিপিনৰ হাতখনো কঁপাই পেলালে। বিপিন আৰু এখোজো আগবঢ়া নাই। সি বৈ আছে। কমলাই আৰু নোৱাৰিলে। তাই এবাৰ বিপিনৰ হাতৰ পৰা হাতখন একুৱাই নি গোটেই মানুহজনী বাঁহৰ দুৱাৰখনত থিয়ৈ থিয়ৈ আঁউজি কঁপিবলৈ ধৰিলে।

“কি হ’ল, তোমাৰ ভয় লাগিছে?”

তাই মুখেৰে একো ক’ব নোৱাৰিলে, বাহিৰৰ ফালে চাই মূৰ জোকাৰিলে; নাই লগা।

“তেনেহলে আঁতৰি গ’লা কিয়?” বিপিনে সোধিলে।

তাই একো ক’ব পৰা নাই। কাষৰ ঢেকীশালত ধান খুন্দিছে। কমলাৰ অনুভৱ হ’ল ঢেকীটো যেন তাইৰ বুকুতহে পাতি লোৱা হৈছে। ধান বনাৰ শব্দৰ দৰে তাইৰ বুকুখনত ধুমুৰ ধুমুৰ শব্দ হ’বলৈ ধৰিলে। ইমানপৰ তাই ঢেকীৰ শব্দ শুনাই নাছিলনে? ধুমুৰ ধুমুৰ শব্দ কৰি ধান খুন্দিছে। তাইৰ বুকুতো সেই একেই শব্দ।

“কি হ’ল, তুমি মোক বেয়া পাইছানেকি কমলা?”

“নাই, নাই পোৱা ককাইদেউ, মই তোমাক বেয়া পোৱা নাই।” এই প্ৰথমবাৰ কমলাই মুখ খুলিলে।

“তেনেহলে উচাট মাৰি আঁতৰি গ’লা কিয়?”

“মই নোৱাৰোঁ। মই আৰু থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰা হৈছোঁ। মোৰ বাবে এয়েই বহুত। মই ইয়াতকৈ আৰু বেছি একো আশা কৰিব নোৱাৰোঁ। ইয়াতকৈ আৰু বেছি পাবলৈ হ’লে মই মৰি থাকিম। মই মৰি থাকিম বিপিন ককাইদেউ, মই মৰি থাকিম।”

“নালাগে ভাই, মৰিব নালাগে, জীয়ায়েই থাকা। লোকৰ ছোৱালীজনী মাৰি মই বদনামৰ ভাগ নলওঁ।” অলপ কোঁতুক কৰি বিপিনে কথাখিনি কৈ কাষতে থকা টুলখন ফু মাৰি তাৰ

ওপৰতে বহিল। বহি সি থিয় হৈ থকা কমলালৈ চাবলৈ ধৰিলে।

তাই দুৱাৰখনত আঁউজি থিয় হৈ আছে। কাষৰ ঢেকীঘৰত ধান বনাৰ শব্দ। ধুমুৰ ধুমুৰ ঢেকীৰ শব্দটো কমলাৰ নিজৰ বুকুতে অনুভূত হ’ল। তাই বিপিনৰ ফালে পোনহৈ চাব পৰা নাই। পুৰুষৰ প্ৰতি তাইৰ এটা ঘৃণা আছে, আক্ৰোশ আছে। বয়স বাঢ়ি বাঢ়ি তাইৰ এতিয়া একৈছ বছৰ হ’ল। এই একৈছ বছৰত পুৰুষৰ প্ৰতি হোৱা ঘৃণাটোও তাইৰ মনত পুৰঠ হ’ল। ঘৃণাটো পুৰঠ হ’ব পৰাকৈ তাইৰ জীৱনত কেইবাটাও ঘটনা ঘটিল। স্কুলত পঢ়ি আছিল। শান্তি হোৱা দুবছৰহে হৈছিল।

এদিন আঘোণ মহীয়া তাই অকলে পথাৰত ধান দাই আছিল। ক’ৰবাৰ পৰা ওলালহি নৰেন। তাৰ হাতত এটা পকা ৰবাব টেঙা।

“ঐ কমলা টেঙা খাবিনেকি? নৰেনে সোধিলে।

টেঙাৰ নাম শুনিয়াই তাইৰ মুখলৈ সিৰিককৈ পানী অলপ ওলাই আহিল। পানীখিনি গিলি তাই ক’লে, “আও—টেঙাহে নাখাম আৰু; দিয়া। ক’ত পালানো টেঙা?”

“ক’ত পাবি আৰু, সেই কুবেৰটোৰ ঘৰৰ। ঠিকাদাৰৰ বাৰীৰ। সেইজোপা টেঙাৰ কিন্তু বৰ ‘টেচ্’ আছে দেই। ভেৰা লাগি যে চাই আছে, আহ; খাব যদি কাচিখনেৰে কাটহি।”

ধানৰ মুঠিটো বান্ধি থৈ কমলা আহিল। আহি তাই নৰেনৰ ওচৰতে পথাৰতে বহিল। বহি নৰেনৰ হাতৰ পৰা পকা টেঙাটো লৈ কাচিখনেৰে বখলিয়াবলৈ ধৰিলে। টেঙা কাটি থকা তালৈ চাই চাই নৰেনে ক’লে, “তোৰ বয়সত কিন্তু নগৰত ছোৱালীয়ে ফ্ৰক পিন্ধিহে থাকে। সেই যোৱা বৈছা ৰাস চাবলৈয়ে আহিছিল, কুৰেৰৰ ছোৱালীজনী—, ঠিকাদাৰৰ সেইজনী ছোৱালী বোলে কলেজত পঢ়ে। নিলাজী ছোৱালী ক’ৰবাৰ, মোটোহা মোটোহ

কৰঙণ দুটা উলিয়াই কেনেকৈ চুটি চোলা পিন্ধি পখিলা উৰিছিল দেখা নাছিলি ?”

কমলাৰ চকু দুটা জলক-তবক লাগিল। মাজ পথাৰত নৰেনৰ মুখত অকলশৰে সেইবোৰ কথা শুনি তাইৰ বৰ ভাল নালাগিল। সদায় দেখি-শুনি থকা ল’ৰা যদিও নৰেনটোক দেখাত তাইৰ ভাল নালাগে। তাইৰেই নহয়—তাইৰ লগৰ প্ৰেমদা, ইলা কেইবাজনী ছোৱালীৰো তাক ভাল নালাগে। তাৰ চকু দুটা বৰ দুখ। তাৰ কথালৈ কাণ নিদি তাই খৰখেদাকৈ টেঙাটো গুচাবলৈ ধৰিলে।

“মামীয়েৰ নাইনেকি আজি ?”

“মামী আহিব, পায়হিহে লাগে। চাহপানী লৈ আহিব।” তাই ফাঁকি মাৰিলে। কাৰণ মামীয়েক আজি পুৱাই নোৱাৰা হৈছে আৰু সেই গাৰে পথাৰলৈ নাহে। তাঁতৰ পাটতহে বহি আছে।

“ফাঁকি মাৰিবলৈ নাহিবি দেই কমলা; এই খন্তেক পৰৰ আগতে মই মামীয়েক পাই আহিছোঁ। তাঁত বৈ আছে। মই স্নান কৰি কৈছে বোলে আজি পথাৰলৈ কমলাকে পঠাইছোঁ—মোৰ অসুবিধা—, তই আকৌ ফাঁকি মাৰিছ।”

নৰেনৰ কথা শুনি কমলাই উচপ খালে। একো নুশুনাৰ নিচিনা কৰি তাই টেঙাটো বখলিয়াবলৈ ধৰিলে।

“তই শুনিবিনে, মই কথা এটা ক’ম ?” নৰেনে কৈ কমলালৈ চালে। কমলাই একো নক’লে। তাই কাঁচিখন থৈ দুয়োটা হাতেৰে টেঙাটোৰপৰা বগা বাকলিবোৰ চিকুটি চিকুটি একৰাইছে। নৰেনে এইবাৰ ক’লে, “তই কিন্তু বয়সতকৈ বেছি বাঢ়িছ দেই। একেবাৰে পকা কমলাটোৰ দৰে হৈ পৰিছ।”

কমলা সঁচাকৈয়ে ববাব টেঙাৰ বাকলিটোৰ দৰে বঙা পৰি গ’ল। তাই চকুৰে কি দেখিছে, কাণেৰে কি শুনিছে বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰা অৱস্থা এটা হৈ পৰিল।

এহোঁচোক আগবাঢ়ি নৰেনে তাইৰ হাতখনত ধৰি ক’লে, “কমলা, তোক কথা এটা ক’ম শুনিবিনে ?”

কমলাৰ হাতৰপৰা বখলিয়াই লোৱা টেঙাটো সৰি পৰিল। তাই ভয়ত কঁপিবলৈ ধৰিলে আৰু হাতখন নৰেনৰ হাতৰপৰা একৰাবলৈ জোৰ কৰিলে। এইবাৰ নৰেনে তাইৰ হাতত আৰু টানকৈ ধৰি তাইৰ বুকুত হাত দিলে। কমলাই একোকে নেদেখা হ’ল। তাই নৰেনৰ হাতখনত কামোৰ মাৰি ধৰিলে। নৰেনে যেতিয়া কামোৰত হাতখন এৰি দিলে, যপকৈ তাই কাঁচিখন হাতত লৈ গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে, “চালা অসভ্য, গুণ্ডা কুকুৰ—অকলশৰীয়াকৈ গাভৰু ছোৱালীৰ গাত হাত দিবলৈ লাজ নালাগে চালা কুকুৰ, আৰু এখোজো যদি আহ কাঁচিৰেই ডিঙিত ৰেপ দিম।” বুলি তাই হুকু-হুকু কান্দিবলৈ ধৰিলে।

কি ভাবি জানো নৰেন আৰু এখোজো আগ নাবাঢ়িল। সি থকাতে থিয় হৈ ব’ল। খং আৰু লাজত সিও কঁপিছিল। সিও বকিবলৈ ধৰিলে, “সেই কাৰণেই তই সৰুতেই মাৰ-বাপেৰৰ মূৰ খালি। গোটেই ঘৰখনৰ মূৰ খাই তই সংসাৰ খাবলৈ জীয়াই থাকিলি। কুলক্ষণী ক’ববাৰ—, থুঃ; মানুহৰ পেৰেম কি বস্তু তই বুজ জানো যখিনী ?”

গোঁ গোঁৱাই নৰেন গুচি গ’ল। সি যোৱাৰ ফালে চাই কমলাই আকৌ ঘূৰি আহি টেঙাটো কটাৰ ঠাইতে বহি আঁঠু দুটাৰ মাজত মূৰ স্তমাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। উচপনিত তাইৰ গোটেই গাটো জিকাৰ খাই খাই কঁপি উঠিছিল। তাইৰ ঝিকি ঝিকিহে মনত আছে এনেদৰে এনে ভয়ত তাই আৰু এদিন কান্দিছিল। তেতিয়া তাই নাঙঠ হৈ পানীত জোবোৰা মাৰি গা ধুবলৈ এৰাই নাছিল। সেই কথাটো তাইৰ মনত নাথাকিলেইহেঁতেন, যদিহে মোমায়েক, মামীয়েক বা ওচৰ চুবুৰীয়াই তাকে লৈ মাজে মাজে আলোচনা কৰি নাথাকিলেহেঁতেন।

বাতি শুই আছিল। তাইৰ মনত আছে খুব চিঞৰ-বাখৰ
হুলস্থূল হৈছে। তাই সাৰ পাই ভয়ত বিছনাতে টেঁটুফলা
চিঞৰ মাৰিলে। তাইৰ তলৰ কেঁচুৰাটো বুকুত লৈ মাকে
চিঞৰিছে, “ব’বি ব’বি পোকৰ ফটা চিঞৰ নামাৰিবি, হে হৰি
বক্ষা কৰা, হে হৰি বক্ষা কৰা……” আন্ধাৰে-মুন্ধাৰে তাই
মাকৰ ভৰি দুটাকে গৰামাৰি ধৰিলে, বাহিৰত চিঞৰ-বাখৰ।
চোতালত কোনোবাই কিবা কটা-ছিঙা কৰিছে। অকণমান পৰৰ
পাছত হো-হোৱনি শব্দ এটা হ’ল। বাপেকে খৰ-খেদাকৈ হাতত
জোঁৰটো লৈ ভিতৰৰপৰা বাহিৰলৈ কিবাবোৰ কঢ়িয়াইছে।

বাহিৰৰপৰা বাপেকে চিঞৰিলে, “ওলাই আহহঁত অ’ ওলাই
আহ।”

মাকে বুকুত কেঁচুৰাটো আৰু এহাতেৰে তাইক টানি চোতাললৈ
নিলে।

বাপেকে আকৌ ভিতৰৰপৰা কিবাবোৰ বাহিৰলৈ নিছে।
কলৰ ভূৰৰ ওপৰত সিহঁত আটাইবোৰ উঠি বহিল।

এবাৰ মাকে ক’লে, “সেই গৰু-ছাগলীকেইটাৰ এৰাল কেডাল
খুলি দি থৈ আহক।”

বাপেকে জঁপ মাৰি নামি গৰু-ছাগলীকেইটাৰ এৰালকেডাল
ঘপিয়াই কাটিলে। চাৰিওফালৰপৰা গৰু-ছাগলীৰ বেবনি,
কুকুৰৰ ভুক-ভুকনি, মানুহৰ চিঞৰ-বাখৰ, তাৰ বাহিৰেও হো-হোৱনি
—কিবা এটা শব্দ। কিহৰ শব্দ, ক’ৰপৰা আহিছে, কি হৈছে—
কমলাই একো বুজা নাছিল। তাই কলৰ ওপৰত বহি মূৰটো
মাকৰ কোঁচত নুমাই দিলে। তাইৰ কাষতে কাপোৰ-কানি, বাচন
বত’নৰ দ’ম। ওচৰতে তাইতকৈ ডাঙৰ ককায়েক গুৰিন। আন্ধাৰ।
মাক বাপেকে—“হে হৰি, হে কৃষ্ণ, হে ৰাম” কৈ কিছুমান
চিঞৰিছে। তাৰ পাছত এসময়ত কলৰ ভূৰখন লাহে লাহে

উটি যাবলৈ ধৰিলে। তেনে অৱস্থাতে কমলাৰ টোপনি আহিছিল।
তাৰ পাছত কি হ’ল কমলাৰ মনত নাই। এটা কথাহে মনত
আছে।

এদিন কমলাই দেখিলে যে শুই থকা বাপেকটোৰ গাৰ
ওপৰত পৰি পৰি মাকজনীয়ে কান্দিছে। তাই একো বুজা নাই।
তাইৰ তেতিয়া খুব ভোক লাগিছিল। সিহঁত সেই এমাহমান
ঘিটো স্কলঘৰত আছিল তাত তেনেকৈ বহুত মানুহ শোৱাৰ পাছত
নুঠা হ’ল।

তাৰ কেইদিনমানৰ পাছত দেখিলে যে কমলাৰ ককায়েক
গুৰিন তেনেকৈ বাপেকৰ দৰে শুলে। আৰু নুঠিল। হাগে,
বমি কৰে আৰু এদিন শুই থাকে। মাকে আকৌ আগৰ দৰে
তাক সাবটি সাবটি কান্দিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাছত এদিন
কমলাৰ মোমায়েক-মামীয়েক আহিল।

ইতিমধ্যে তাইৰ সৰু কেঁচুৰা ভায়েকটোও শোৱাৰপৰা নুঠা হ’ল।
সেইদিনা মাকে শুয়েই আছে। মাকৰ ওচৰতে বহি তাই ভীমকল
এটা খাই আছিল। মোমায়েক-মামীয়েক আহি প্ৰথমে মাকৰ ওচৰত
বহিলহি। তাৰ পাছত মামীয়েক তাইক দাঙি লৈ কোচত ল’লে।
তাইৰ মনত আছে মোমায়েক-মামীয়েক মাকৰ গাত ধৰি ধৰি
কান্দিছে। পিছদিনা পুৱা তাইক মামীয়েকে কোচত লৈ গুচি
আছিল এই গাঁৱলৈ। এই গোটেই কথাবোৰ তাই তেতিয়া
সৰু সৰু চকু দুটাৰে চাই আছিল। তেতিয়া বুজা নাছিল, এতিয়াহে
বুজিলে যে হগা-বমি কৰা বেমাৰত তাইৰ বাপেক-মাক, ককায়েক,
ভায়েক আটাইবোৰ মৰিল। গাঁওখনৰ বহুত মানুহ সেইবাৰ
সেইটো ৰোগতে ঢুকাল।

“মইনো কিয় বাচি থাকিলোঁ? মোকো মাৰি নিছিল। কিয়
ঈশ্বৰ? মোক কিয় সংসাৰ খাবলৈ জীয়াই ৰাখিলোঁ?” আঠ দুটাত

মুখ গুজি তাই পকা ধাননি পথাৰত নৰানীৰ মাজত লুকুকাই কান্দিবলৈ ধৰিলে।

“কমলা।”

“ওঁ—।” তাই উচাপ খাই উঠিল।

“মনে মনে কি ভাবিছা বাক? মোক তুমি বেয়া পাইছা নহয়?”

“নহয় বিপিন ককাইদেউ, মই তোমাক কেতিয়াও বেয়া পোৱা নাই। তোমাক লগ পোৱাৰ আগলৈকে মোৰ মতা মানুহৰ প্ৰতি খুব ঘৃণা আছিল। খুব খং আছিল। মই মতা মানুহবোৰক কেৱল জন্তু বুলি ভাবিছিলোঁ।”

“কিয়? কিহৰ কাৰণে তুমি তেনেকৈ ভাবিছিলি?”

“ক’ব নোৱাৰোঁ।”

বিপিনে বিশেষ নুহুধিলে। কাৰণ বিপিনে কমলাৰ কথা এটা জানে। গাঁৱত সমবায় কৰিবলৈ অনিল দত্ত নামৰ এজন অফিছাৰ আহিছিল। তেওঁ এসপ্তাহমান নৰকান্ত বায়নৰ ঘৰতে আছিল। এদিন দেওবাৰে দুপৰীয়া বায়ন গৈছিল নামঘৰলৈ। বায়ননী প্ৰেমদাইঁতৰ ঘৰলৈ গৈছিল। অফিছাৰ শুই আছিল। দত্তই ঘৰত কোনো নথকা কথাটো গম পাইছিল। তেওঁ কমলাক ওচৰলৈ মাতি আনিছিল। সৰল বিশ্বাসত কমলা আহি অফিছাৰৰ ওচৰত বহিছিলহি। অফিছাৰে নানা কথা পতিছিল। কথা পাতি এবাৰ তেওঁ কমলাৰ বাওঁহাতখনত ধৰিলে। কমলাই এবাই যাবলৈ চেষ্টা কৰোঁতে তেওঁ বেছি জোৰকৈ তাইৰ কঁকালত সাবটি ধৰি গাৰ ফালে টানি আনিছিল। খং আৰু ঘৃণাত তাই মানুহটোৰ পৰা কথমপি এবাই দূৰাৰ দাংডালেৰে তাৰ পিঠিত এমাৰ লগাই দিলে। গাঁৱত কথাটো ৰাষ্ট্ৰ হৈ পৰিল। বিপিনহঁতে অফিছাৰক গাঁৱৰপৰা পঠাই দিলে। পাছত সেইজনে অফিছাৰেই কুবেৰ

ঠিকাদাৰৰ কলেজত পঢ়া জীয়েকক বিয়া কৰায়। মানুহে পিছে পাছত কমলাকহে দোষ দিলে।

মোমায়েক নৰকান্ত বায়নে ক’লে, “তোক ইমান কষ্টে-মষ্টে পঢ়াই-শুনাই হাইস্কুল পাছ কৰালোঁ তইনো ইমান অগিয়ানীৰ কাম কৰিব লাগেনে? তোক যেনিবা অপিচাৰে বেয়া কথা কৈছিলেই, তই মাৰ নামাৰি আমাক ক’বলৈ ৰ’ব লাগিছিল। কেতপৰৰ পাছতে আমি আহিলোঁৱেই নহয়।”

কমলাই মাত্ৰ কান্দিছিল। সেই কাৰণেই তাইৰ পুৰুষৰ প্ৰতি ঘৃণা হৈছিল। অন্ততঃ বিপিনে তাকে ধৰি ল’লে।

“মোক তুমি প্ৰথম কেতিয়া লগ পাইছিলি কমলা?”

“চাৰি বছৰৰ আগতে লাইব্ৰেৰীৰ অধিবেশনত। তুমি কলেজ বন্ধ থকাত ঘৰতে থাকি লাইব্ৰেৰীৰ অধিবেশন পতাত ব্যস্ত হৈছিলি।”

“তাৰ আগতে জানো তুমি মোক চিনি পোৱা নাছিলি?”

“পাইছিলোঁ; মাথোঁ ওচৰ চপাৰ সুবিধা পোৱা নাছিলোঁ।”

“মোক লগ পোৱাৰ পাছত তোমাৰ কেনে ধাৰণা হ’ল?”

“তুমি, তুমি দেৱতা ককাইদেউ,” বুলি তাই বিপিনৰ ভৰি দুটাৰ ফালে হাত নিলে। সাপ গছকিব খোজা মানুহৰদৰে বিপিন জঁপ মাৰি থিয় হ’ল, আৰু কমলাৰ হাউলি যোৱা হাত দুখনত ধৰি দাঙি দিলে।

“দুদ দুদ দুম, দুদ দুদ দুম, দুদ দুদ দুম……”।

“নামঘৰত দ্বিতীয় বাৰ ডবা বজাইছে কমলা; মই যাওঁ। নহ’লে বায়ন দাইটিহঁতৰ খং উঠিব। এনেয়েও ডেকাল’বাবোৰৰ ওপৰত দাইটিহঁতৰ খং।”

বিপিন ওলাই গ’ল। কেঁচামাটিৰ পিৰালীটোলৈ ওলাই আন্ধাৰত একেবাৰে নেদেখা হোৱালৈকে কমলাই বিপিনক চাই থাকিল। তাৰ গাটো খুব পাতল পাতল লাগিল।

দুই

ধিন-ধিন-ধিন খিত্ তাঁও

ধিন-ধিন-ধিন-খিত্ তাঁও

ধিন-ধিন-ধিন খিত্ তাঁও

ধিন-ধিন-ধিন খিত্ তাঁও

ধেই খিটি তাস্ তাঁও

ধেই খিটি তাঁত তাঁও

ধেই খিটি তাস্ তাঁও

ধেই খিটি তাঁত তাঁও

খিব্ খিট্ তাঁও—খিট্ তাঁও তাস্

খিব খিট্ তাঁও, খিট্ তাঁও তাস্.....”।

বিপিনে হাৱাইন ছেঙলযোৰ পিৰালীটোৰ চুকৰ ফালে থৈ নামঘৰলৈ সোমাই গ’ল। নৰকান্ত বায়নে কান্ধত খোলটো লৈ যুদ্ধৰ ছেও বজাইছে। নৰেন আৰু বেণুধৰে হাতত দুখন ধনু লৈ যুদ্ধ কৰিছে। বায়নে মাজে মাজে হাত দুখন খোলটোৰ ওপৰত ৰাখি বাজনাখন মুখত ফুটাই লয়, ‘ধিন-ধিন-ধিন খিত্ তাঁও—ধিন-ধিন-ধিন খিত্ তাঁও—’ তাৰ পাছত খোলত বজায়। নামঘৰত ইতিমধ্যে পোন্ধৰ বিছজন মানুহ গোট খালে। নৰেনহঁতে যুদ্ধ কৰি আছে। এবাৰ বায়নে খোলা বজাবলৈ এৰিলে। এৰি খোলটো আগত লৈ খং মূৰাকৈ বহিল।

বেণুধৰ : দাইটি, এইবাৰ যেয়ে যি কওক আৰু, মই হ’লে

নামানিম দেই, অজু’নৰ ভাও মই ল’মেই। ল’মেই মানে মোক লাগিবই।

নৰেন : ঠিক আছে তই অজু’ন, মই কৰ্ণ। কৰ্ণৰ ভাও এইবাৰ মোৰপৰা নগৈছে দেই।

বাপুৰাম : হেৰ, দুয়োটাই যদি অজু’ন আৰু কৰ্ণৰ ভাও লনিহঁতেই বাকীবোৰলৈনো কি থলিহঁত? এই মই—তাহানি জানিছ, অভিমন্ত্যৰ ভাও কওঁতে মাইকী মানুহবোৰৰ মাজত যিহে কান্দোনৰ বোল উঠিল। মই বচন গাওঁহে গাওঁ—ৰাইজে বচন নুশুনেই জানিছ।

নৰেন : মাইকী মানুহবোৰেহে কান্দিলে হ’বলা?

বাপুৰাম : হেৰ, নাকান্দিব কেলৈ? জানিছ, ‘কৈত আছা সব্যসাচী পিতা মোৰ হায় অ’; সপ্তৰথী বেড়ি মাৰে দোৰ্ঘোৰ অন্ধায়’ বুলি বাপুৰাম বুঢ়াই শুব টানি টানি পঁয়াৰ কৰিবলৈ ধৰিলে।

বেণুধৰ : বায়ন দাইটি, বচন বিলাবৰ সময়ত কিন্তু আপুনিযেই আমাৰ কথা কৈ দিব লাগিব দেই।

বেণুধৰে যেন মৌ বাহটোত হে টোকৰ মাৰি দিলে, ঠিক তেনেকৈ নৰকান্ত বায়ন জাঙুৰ খাই উঠিল। ভাও-ভাও ভাও, আমাৰ এই পাতকীখনৰ মাজত ক’ত ভাওনাখন হ’ব। সেই বগলী বাহলৈ যাওঁতেই মই আহি প্ৰথমবাৰ ডবাত কোব মাৰিলোঁ। তাৰপৰা আকৌ ডবা কোবালোঁ, খোল বজালোঁ; আহিলনে মানুহখন। এতিয়া শুই নিঃপালি দিবৰ সময় হ’লত মানুহকেইটা গোট খালে। ৰাইজ নাই নায়েই, ভাৱৰীয়াকেইটাই আহিলনে? মই অহাৰ পৰতে যদি মানুহ আহিলহেঁতেন এতেপৰে খাই বৈ মানুহ শুব পাৰিলেহেঁতেন। দায়েই লাগক বা দোষেই লাগক, নক’লেও নোৱাৰোঁ, মহাপাতকীহঁতৰ ক’ত এইবোৰলৈ মন-কাণ আছে?

আজি চাৰিবৈছা মহাপুৰুষীয়া নাটখন মেলি কৰিব পৰা নাই, সেই বৈছা মেলিলো—গাঁৱত জহনী বেমাৰ হ'ল, নাট বন্ধ হ'ল; যোৱা বৈছা মেলিলোঁ—বান-পানী উঠিল, মেলো নাট মেলাতেই থাকিল। চৰকাৰে নদীত ভেটা মাৰিলে—এইবাৰ পানী নুঠে। হেন জানি আজি নাটখন মেলাৰ সপ্তাহদিন হ'ল কোনোবাদিনা ভাৱৰীয়াকেইটাই গোট খালেনে? অ'ৰ দোষে ত'ৰ দোষেহে গাঙটি নামে থোপাথোপা। এইবোৰ মহাপুৰুষীয়া নাট মেলিলে নাসামৰাকৈ এৰিব নাপায়। গুৰুজনাৰ তিথিতে নাটখন কৰি সামৰি থ'ব পৰা গ'লহেঁতেন তালৈকে কাৰোবাৰ গিয়ান হ'লনে।”

নৰকান্ত বায়নৰ খং উঠিলে সাধাৰণতে কোনেও একো নকয়। কাৰণ বায়নৰ নিচিনা সৎ মানুহ গাঁওখনত আৰু এটা নাই বুলিলেই হয়। ভাওনা বুলিলে মানুহটো বলিয়া। খোলটো কান্ধত ল'লে সংসাৰখনৰ কথা পাহৰি যায়। এই ভাওনা লৈ বায়নৰ বিষয়ে বহুত গল্প আছে। বায়নৰ ল'ৰা-ছোৱালী নাই। নাই নহয় হৈছিল। ছটা হ'ল কিন্তু কোনোটো বাচি নাথাকিল। সন্তানটোৰ পেটতে পঁয়া লাগি আহে। জন্ম হোৱাৰ পাছত দুবছৰ-তিনিবছৰ থাকি মৰি থাকে। বহুত বেজ-গিয়ানী লগালে, ফল নধৰিল। জন্ম হোৱাৰ পাছতে অজাতিকো বেচি চালে, কামত নাহিল। বাইজৰ বুধিমতে শেষৰটো গৰ্ভত থাকোঁতেই সত্ৰলৈ আগবঢ়াই থলে। জন্ম হোৱাৰ চাৰিবছৰৰ পাছত এদিন মৰি থাকিল। সত্ৰলৈ আগবঢ়োৱা বাবেই হেনো দুবছৰমান অণু কেইটাতকৈ বেছি দিন জীয়াই থাকিল। তাৰ পাছত আৰু সন্তান হোৱা নাই।

সেই যে ঘাটমাউৰী ভাগিন ছোৱালী—কমলাক বায়ন-বায়ননীয়ে নিজৰ সন্তানৰ দৰে ডাঙৰ কৰিছে। শেষৰটো সন্তান হোৱাৰ দিনা গাঁৱত ভাওনা আছিল। পুৱাৰেপৰা বায়ননীৰ

গা-মূৰ ভাল নাছিল যদিও বায়নৰ খিয়াল নাই। সকলোতকৈ আগত নামঘৰলৈ আহিল। সন্ধ্যা বায়ননীৰ গা বেছি বেয়া হ'ল। গাঁৱৰ লীলাকান্ত বেজে পানী জাৰি দি বহি আছে। বায়ন নামঘৰত তেতিয়া। বাতি বাৰ মান বজাত হৰ-হৰিৰ যুদ্ধ লাগিছে। কান্ধত খোল লৈ, বায়নে যুদ্ধৰ বাজনা বজাইছে: “ঐ আৰে হাতে চক্ৰ ধৰি হৰি-হৰক লাগি যায় ঐ—ক্ৰোধাঘ্নিত হই শিৱই ত্ৰিশূল দাঙি যায়—; কিনো অযংগল ভৈলা নিজক নিচিনিলা……” ঠিক তেনেতে বামেশ্বৰ আহি বায়নক কাণে কাণে ক'লেহি, “বোলো বায়ন তুমি খোলটো নাৰায়ণক দিয়া; তোমাৰ মাইকী মানুহৰ ঘৰত বৰ টান হৈছে; তুমি তৎকালেই ঘৰলৈ যোৱা।”

হেঁহো-নেহো কৰি বায়নে খোলটো নাৰায়ণক দিলে। দি থাপনাৰ ফালে সেৱা এটা জনাই কোবাকুৰিকৈ ঘৰৰফালে গ'ল। গৈ নঙলামুখ পাওঁতেই ঘৰত কেঁচুৱাৰ ‘টেঁৱা টেঁৱা’ কান্দোন শুনি বায়ন চোতাল নগছকিলেই; অশৌচীয়া চোতাল গছকিলে নামঘৰত সোমাব নোৱাৰি বুলি পুনৰ ঘূৰি আহি নাৰায়ণৰ কান্ধৰ পৰা খোলটো লৈ পুনৰ বজাবলৈ ধৰিলে, “আৰে চক্ৰপাণি খেদিলন্ত, শূলপাণিক লই……”।

মানুহবোৰ অবাক হ'ল। সেয়েহে বায়নৰ খং উঠিলে কোনেও একো নকয়। সাহ কৰি বিপিনেহে মাত লগালে, “হয়নে বায়েন দাইটি, এই আপুনি ক'লে যে মহাপুৰুষীয়া নাট মেলি নকৰাকৈ এৰিলে বা নাসামৰিলে মহাপাপ লাগিব কিন্তু বছৰে বছৰে হোৱা বানপানী, নতুন নতুন বেমাৰ—মহাপুৰুষীয়া নাট নকৰাকৈ এৰিব লাগে তাৰ কাৰণে জানো মহাপুৰুষৰ ওচৰত বাইজৰ শাও নালাগিব? বাইজৰ বাবে জানো মহাপুৰুষৰ মহাপাপ নালাগিব?”

“তই মোৰ লগত যুক্তি কৰিবলৈ নাহিবি দেই বিপিন—
বৰ বেয়া খণ্টো উঠি আছে একা—”

“নহয় নহয় দাইটি, মই সঁচা কথাটোহে কৈছোঁ;
আপোনালোকে বাক নিজেই ভাবি চাওকচোন চাৰিসত্ৰৰে ভৰপূৰ
এই মাজুলী। তাৰমানে মাজুলীখন চাবলৈ গ’লে বৈকুণ্ঠধাম।
কিন্তু য’ত চাৰিসত্ৰ আছে, য’ত পুৰা-সন্ধ্যা ভোৰতাল, ডবা-কাঁহৰ
শব্দৰ বজনজননি উঠে, য’ৰ মানুহৰ মুখে মুখে উঠোতে-বহোতে
ঈশ্বৰৰ নাম তাত বাক ইমান অপাৰ-অমংগল কিয় হয়? কিয় ইয়াত
খাবলৈ নাপাই মানুহ মৰিব লাগে? কিয় ইয়াত বছৰে বছৰে
বানপানী উঠে?”

“সেই কাৰণেই কলেজ পাছ কৰি আহিও মুঠিয়ে মুঠিয়ে ধন
ভাঙি বি-এ পাছ কৰি আহিও তই কেঁকোৰা নাঙলৰ মুঠিত ধৰি
মৰিব লগা হৈছে।” খঙত বায়নে ক’লে, লোকৰ ল’ৰাই কলেজ
পাছ কৰি চৰকাৰী অপিচাৰ হয়, হাকিম-মুকুপ হয়, আমাৰ ল’ৰা
হালোৱা হয়। নহ’ব কেলেই ওঁ। কিতাপহে ফালিলে, গিয়ান
বোলাটোতো নহ’ল। আমি ‘ক’টোৰ চাৰিটা চুক ভালকৈ চিনি
নাপাওঁ, এতিয়া আকৌ আমিহে সিহঁতক গিয়ান দিব লগা হ’ল।
হেৰ’ মহামুৰ্খ, তইযে কৈছ আমাৰ ইয়াত চাৰি সত্ৰ থাকোঁতেও কিয়
অমংগল হয়? কেলেই? দশমত গুৰুজনাই কি কৈ গৈছে:
বোলা ভগৱন্ত বস্ত্ৰৰ নিজ মুখৰ বাইক, বোলে যি কৰে আশ, তাৰ
কৰোঁ সৰ্বনাশ, তথাপিও যি মোৰ নেৰে পাশ তাৰ মই দাসৰো
দাস।”

“হয় হয় ভগৱন্ত বস্ত্ৰে ভকতৰ ভকতি পৰীক্ষা কৰিবৰ কাৰণে
বহুত পৰমাণ লয়।” বায়নৰ কথা মুখতে শলাগিলে কণামেধিয়ে।

“আঙুলিৰ মূৰতে কথা ওলাই আছে নহয়” বাপুৰাম গায়নে
ক’লে, “কৰ্মফল, কৰ্মফল কোনে খণ্ডাব? আৰ্জিলে ফল ভুঞ্জিবলৈ

আছে নহয়। পৰ জনমত কৰা পাপৰ ফল ইহ জনমত ভোগ
কৰিবই লাগিব।”

“তেনেহলে পৰ জনমত পাপ কৰাবোৰহে ইহ জনমত
মাজুলীত বাস কৰিছে, নহয়?” অলপ বেঁকাকৈ হাঁহি বিপিনে
ক’লে।

“তই যুক্তি কৰিবলৈ নাহিবি বিপিন। কলেজ পাছ কৰিলি
বাবেই তই সৰ্বগিয়ানী হোৱা নাই। চকু দুটা মুদিয়েই মই ‘তোৰ
জন্মৰ দিন-বাৰ-খেণ কৈ দিব পাৰিম। কালিৰ ছৱালে পৰহিৰ
গীত গাবলৈ নাহিবি বুইছ?”

“বাক হৈছে, আমি এতিয়া ইয়াত গোট খাইছো ভাওনাৰ
আখৰাৰ কাৰণে; সেই কাৰণে আমি এতিয়া আখৰাৰ কথাতহে
লাগিব লাগে, নে কি কয় আপোনালোকে—” বুলি বাপুৰামে
সকলোৰে সমৰ্থন বিচাৰিলে।

“নহয়নো আকৌ কি? কথা বাঢ়িহে গৈ থাকে। কথা বাঢ়োতে
বাঢ়োতে আচল কথা তল পৰিবগৈ; বায়ন, আমাৰ ভাওনাৰ কথা
উলিওৱা।” কণা মেধিয়ে ক’লে।

“বাইজক ভাওনাৰ কথা আৰু নতুনকৈ ক’বলৈ কি আছে, তিনি
বছৰ মানৰ আগতে নামঘৰত আমি গুৰুজনাৰ তিথিত কৰিবলৈ
‘যুদ্ধপৰ্ব’ নাটখন মেলিছিলোঁ! বছৰে বছৰে হোৱা অপায়-শান্তিৰ
কাৰণে নাটখন মেলাতেই থাকিল, এইবৈছা গুৰুৰ তিথিত নাটখন
কৰি পেলাব লাগে, কথা সিমানেই। বচন ভাগ বটোৱা হৈয়েই
আছে। দুই-এখন বচন সলাই নাটখনৰ আখৰা কৰিব লাগে।”
বায়নে উৎসাহেৰে ক’লে।

“কাৰ কাৰ বচননো সলাব লাগে?” বাপুৰামে স্তম্ভিলে।

“সেই অজুৰৰ বচনখন আগৰবাৰ কৃষ্ণই লৈছিল। এতিয়া
কৃষ্ণ আছেগৈ চহৰত। ইপিনে দুৰ্যোধনৰ ভাওখন কৰিছিল দেবেনে।

দেবেনে এতিয়া ভাও নকৰোঁ বুলি ক'লে। এতিয়া সেই দুখন ভাওৰ থান-থিত এটা লগালেই হয়।”

“সেই ‘যুদ্ধপৰ্ব’ নাটকত দোৰ্য্যোধনৰ ভাও কৈ বৰ ‘টেচ্’ লাগে দেই, ভালে কেইবছৰ হল; সেই বৈছাও ‘যুদ্ধপৰ্ব’ নে ‘কৰ্ণপৰ্ব’ নাট মেলা হৈছিল। আমাৰ বৰটো হৈছিল কৰ্ণ, মই দোৰ্য্যোধন। সপ্তৰথীৰ মাজত অভিমন্যু। মই তেনেতে চকু দুটা পাক মাৰি বচন কৈছোঁ, ‘সখা কৰ্ণ গুৰুদেৱ দ্ৰোণ—চাৰিওফালৰ পৰা আক্ৰমণ কৰক। এনেদৰে নিৰমম্ আক্ৰমণ কৰক যাতে তাৰ শাস্তি দেখি বনৰ চৰায়েও চকুলো টোকক। শত্ৰু যিমানেই কুমলীয়া নহওক, তাক ছলে-বলে-কৌশলে নিধন কৰাই বজাৰ ধৰম।” কৈ শেষ কৰিবলৈ নাপালোঁৱেই চাৰিওফালৰপৰা কেলপ পৰিবলৈ ধৰিলে। কোনোবা এজনে চিঞৰিলে বোলে ৰাইজ মেনে মেনে থাকক মেনে মেনে থাকক—বীৰৰ বচন ওলাইছে। অসু নকৈছোঁ, গা উঠি যায় নহয়?” কৈ ৰামেশ্বৰ নাম লগোৱাই সকলোলৈকে চালে।

“পিছে সিটি কথাও নক'লা কলেই?” নাৰায়ণ ভকতে মুখতে ধৰি ক'লে, “সেই তুমি যে ভীমৰ লগত গদাযুদ্ধ কৰোঁতে তোমাৰ মাইকী মানুহক শুই থকা দেখি যুদ্ধ কৰি থাকোঁতেই অলপ ওচৰলৈ গৈ কৈছিল—ভীম! মধ্যম পাণ্ডৱ ভীম, চাই লম আজি তোৰ সম্মুখত এয়া দোৰ্য্যোধন নহয় কালান্তক যম—এ ক'লী বোৱেৰক জগাই দে—, যমৰ আগত তোৰ নহ'ব নিস্তাৰ, - এ ক'লী বোৱেৰক জগাই দে—।” সকলোৱেই হাত চাপৰি বজাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

“এ—নামঘৰৰ মাজত তুমি সেই আঘাৰ কিয় মিছা মাতিলা ভকত?” ৰামেশ্বৰে নাৰায়ণ ভকতক মুখতে ধৰিলে।

“এ—তেনেকুৱা ঘটনা কত ঘটিছে, তাতনো কি বেয়া পাব লাগে? মই এবাৰ জামুগুৰিত মোমাইটিহঁতৰ তাত ৰাস চাবলৈ গৈছিলোঁ। মাজতে নাৰদ ওলাব লাগে, তেতিয়াই যে নাৰদ ওলাব লাগে

নাৰদে ক'বই নোৱাৰে। খৰখেদাকৈ নাৰদ হাতত বীণখন লৈ ওলাই আহিল। নাৰদৰ সোঁহাতত ঘড়ী পিন্ধাতেই থাকিল। হাতত ঘড়ী, ভৰিত হাৱাইন ছেঙেল। মানুহে চিঞৰিলে—“নাৰদ, কেইটা বাজিছে?” বেণুধৰে কৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

“ই বাক কথা কৈছ বোপাই। আমাৰ শত্ৰুৰ বছেৰেকীয়া কৰমত সেইবাৰ সীতাহৰণ বালী বধ ভাৱনা পাতিছিল। গাঁৱৰ নামঘৰত আছিল দহমুৰীয়া বাৱণৰ মুখা। মুখা আনি ধুনীয়াকৈ চফা-চিকুণ কৰি থৈ দিছে। সেই গাঁৱৰে বাবুলা বোলা মানুহ এটা হৈছিল বাৱণ। বাৱণে মুখাটো মূৰত সাবধানে সূমাই লৈ, ওলাই আহি সীতাক কিবা এটা ক'ব খুজি মজিয়াত জঁপিয়াবলৈ ধৰিলে। অলপ পাছতেই বাৱণ মজিয়াত লুটি খাই পৰি ভৰি-হাত আচাৰি দপদপাবলৈ ধৰিলে আৰু আটাই পাৰিলে। তেহে কি হ'ল কি হ'ল বুলি মানুহে টনা-আজোৰা কৰি মুখাটো খুলি দেখে যে মুখাৰ ভিতৰত টেকেলীয়া কদোৱে বাহ বান্ধি আছিল। গোটেই বাৱণৰ মুখত কদোৱে কামুৰি আইধা পেলালে। পাছত গায়ন, বায়ন, মানুহ-ছনুহ উঠি দৌৰ। কদোৱে খেদি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাছত আৰু বাৱণে ভাও কবলৈ নোৱাৰিলে।”

“এই হেৰি নহয় বৰদেউতা—”, বিপিনে নাম লগোৱাৰ ফালে চাই ক'লে, “এই ভাৱনাত যদি মাইকী ভাও ক'বলৈ আমি ছোৱালী উলিয়াওঁ কেনে হয়?”

“কি ক'লি—, জীবিষ্টু-জীবিষ্টু—হেৰ, মহাপুৰুষীয়া নাটত ছোৱালী সূমাৰি? হৰি বোল হৰি বোল—।” নাম লগোৱাই আশ্চৰ্য্য মানিলে।

“তই লেখাপঢ়া জনা ল'ৰা কি কমিনিছৰ দৰে কথা কৈছ অ' বিপিন?” কণা মেধিয়ে ক'লে, “গুৰুজনাৰ তিথিত গুৰুজনাৰে নাট কৰিবি তাত আকৌ ছোৱালী সূমাৰি। উস্ উস্ উস্।”

“এই ৰ'বাচোন ৰ'বা, বাহিৰত সেইটো কোনে চিঞৰিছেহে!”

বায়নে কোঁৱৰ লগে লগে সকলোৱে কাণপাতি শুনিলে। বাহিৰত কোনোবা ছটামানে চিঞৰি চিঞৰি গালি দি দি নামঘৰৰ ফালে আহিছে। খন্তেক পাছতেই ধুমুহাৰ দৰে সোমাই আহিল মালিবাম, বংশী আৰু ভেকোলা।

বংশী : চাল্লা অফিছৰ ওলাবলৈ আহিছে; আমাক অসভ্য মাজুলীয়াল বুলি ক'বলৈ আহিছে। ঠিকাদাৰৰ ঘৰত চেলেকিবলৈ পাইছ। একেমাৰতে নাৰিকল ছফাল কৰি দিম চিনি পোৱা নাই।

ভেকোলা : সি কুকুৰে আকৌ কৈছে কি অসভ্য মাজুলীয়াল !

মালিবাম : তাক আমি চাফা কৰি থৈ আহিব লাগিছিল বুজিছ।

কনামেধি : হেৰ' বহচোন বহ, তইতৰ হৈছে কি অ' ?

বংশী : একেগোৰেই প্ৰাণবায়ু উলিয়াই দিব পাৰোঁ। চিনি পোৱা নাই।

ভেকোলা : ঐ বংশী ব'ল, সিহঁত ছটাক চুলিকোছাত ধৰি চৌচোবাই আনো ব'ল।

বায়ন : তইতৰ হৈছে কি অ' ? ছশাসনৰ বচন যে গাইছ আগতে কথাটো ভাঙি কৈ ল।

বামেশ্বৰ : কথাটো ক'লেহে আমি ভু পাম।

বংশী : দদাই, তুমি ঘৰত নিমখ খাবলৈ পাইছানে নাই ?

কনামেধি : নিমখ খাবলৈ ক'ত পাৰি ? ছমাহৰ আগতে বৰজোঁৱা-ইটো টাউনৰপৰা আহিছিল নিমখ তিনিসেৰ লৈ, তাকে সোণ-সঁচাদি সঁচি সঁচি চলি আছে।

ভেকোলা : কেলেই, নিমখ পোৱা নাই কিয় ?

বামেশ্বৰ : হেৰ, ভাৰস্তুখনত নিমখৰ আকাল হৈছে, তই আৰু—মাজুলীত ক'ত পাৰি ?

বংশী : কুৰেবৰ দোকানত দেখোন চাৰিটকাকৈ কিল'ত দিলে এবস্তা দিয়ে।

নাৰায়ণ : দিবতোন আকৌ। বেছি ধন ভৰি আনিছে বেছি ধন পালে দিবই।

মালিবাম : বেছি ধন ভৰি আনিছে ! জোঁৱায়েকে যে ঘোঁৱাবাৰ ইয়াত বিলিফ দিবলৈ আহিছিল তেতিয়াই সবকাই থোৱা নিমখ সেয়া।

বায়ন : জানো বালক, তইতে কোনো কথাবোৰ কৰ তাৰ ভুকে নাপাওঁ।

বংশী : মানুহ দোকানলৈ গ'লে কুৰেবৰ দোকানত নিমখ নাই বুলি কয়। তাৰ শোৱনি কোঠাৰ কাষতে যিটো পকা গুদাম আছে তাত নিমখৰ বস্তাবে গাদা লাগি আছে। দোকানত থকা বাজেনেই কৈছে নহয়। আজি টাউনৰপৰা ছাপ্লাই ইন্সপেক্টৰ আৰু তাৰ জোঁৱায়েক ক'পাটিভ অফিছৰ আহিছে। আমি কেইটাই গৈ কথাটো বুজাই দি ভালক বুলি ক'লোঁহে বোলো আপুনি আহিছে যেতিয়া ব্যৱস্থা এটা কৰি নগ'লে বাইজে গুদাম ভাঙিব। আ—সি আকৌ ইংৰাজীৰে আমাকহে গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে। অসভ্য মাজুলীয়াল, ইচ্ছা কৰিলে হেনো কাইলৈ পুলিচৰ হতুৱাই ধৰাই নিব পাৰে।

বিপিন : পাৰিবতো। আইনমতে নগৈ উৎপাত কৰিলে পুলিছৰ হতুৱাই ধৰাই নিব। সকলো কথাৰে এটা নিয়ম আছে। আগবঢ়াব পথ আছে। আখৰা নকৰাকৈ যদি আজি আমি নামঘৰত এই যুদ্ধপৰ্বৰ নাটকখনকেই কৰোঁ—পাৰিম জানো কৰিব ? গতিকে সকলো কথাৰে ভাৰিচিন্তি.....

বংশী : এ তুমি মনে মনে থাকা বিপিন। তুমি কলেজ পাছ কৰা ল'ৰা। আমি ইংৰাজী আখৰ এটাকে চিনি নাপাওঁ। আইন-কানুন, নীতি-নিয়ম তোমালোকেই ৰাখিবা। সি কুৰেবৰ নিমখ লুকাই থব আৰু বাইজক নিমখ নিদিব। প্ৰতি কিল'ত ৪।৫ টকাকৈ লব। ঐ মালিবাম, ভেকোলা ব'ল কুকুৰৰ গুদামটোকে ভাঙি

পেলাওঁগৈ ব'ল। তোমালোকেই ইয়াত আখৰা কৰি থাকা। চাম
নহয় চালাইত কিমানবা কি.....”

চিঞৰি চিঞৰি বংশী মালিবাম ভেকোলা দৌৰি নামঘৰৰ পৰা
ওলাই গ'ল।

“হেব' হেব'—তহঁতে এই বাতিখন অমঙলখন নকৰিবহঁত ঐ
হেব' হেব' আমি বাইজখন আছোঁ নহয়.....” কণা মেধিয়ে
চিঞৰিবলৈ ধৰিলে।

“এই ল'বাকেটাৰ টিকনিৰ আগত থকা খংটোৱেই খালে।”

“ইমান অহমকীয়া, সিহঁতে বাক আমালৈ কেবেপেই কৰিলেনে?”

“হেবা উঠা উঠা, এইখনে বাতিখন কি কৰে ঠিক নাই। আমি
অলপ আগবঢ়াহে কথা। হেব' নৰেন সেই ডবাটো বজাই দে।”

...ছুদ্ ছুদ্ ছুম, ছুদ্ ছুদ্ ছুম, ছুছুম ছুছুম...

বিপিনৰ এনে লাগিল যেন ডবা মৰাৰ পাছতেই হাতত গাঙীৰ
লৈ অৰ্জুনে নামঘৰত প্ৰবেশ কৰিব।

তিনি

“শুনিয়োক সৰ্বজন আমাৰ বচন—

এ মাজুলীৰ আইৰ কথা কহিবো এখন।

বৰহমপুত্ৰত বান আহে মথাউৰি ভাঙে—

বৰঘৰত বান উঠে বাইজখন উঠে চাঙে।

ভোদাই গাঁৱত আই আছিল চাৰিটিকে ল'ৰা,

পেটৰ মলেই আহাৰ হ'ল গটাত পৰি মৰা,

এই আই উটিল মথাউৰিত ল'বাকেটি লৈ,

অনাহাৰত পেট শুকাই পিঠিত লাগিলগৈ।”

“অ' সেয়া মণিবামনে? সেয়া মণিবাম নহয় জানো?”

“হয়, কোননো? অ' বিপিন কাইদেউ! কোনফালে যায়?”

“এই ফাললৈকে আহিছিলোঁ। এইকেইদিনত ক'ৰবাত বিয়া
আছিলনেকি, ঢোলৰ হাট গাই আছিল। যে?”

“বিয়া নাই, এনেয়ে আঙুৰাই আছিলোঁ, আপুনি হ'বলা শুনি
আছিল।”

“কেলেই আগৰ ঢোলৰ হাটত তুমি কিবা 'টংলতি শাক'ৰ
জন্মকথা, কিবা তেল টুপী চৰাইৰ জন্মৰ কথাহে গোৱা, এতিয়া
দেখোন কিবা মাজুলীৰ আইৰ কথা পাইছা।”

“এ নহয়, মই এইবাৰ ঢোলৰ হাটৰ মালিতা নতুন কেইটামান
কৰি লৈছোঁ। যোৱাবাৰষে ভোদাই গাঁৱত বামুণী আই গৰাকী মৰিছিল
সেইটোকে মই ঢোলৰ মালিতা কৰি লৈছোঁ। বেয়া হৈছে জানো
বিপিন কাইদেউ?”

“ভাল হৈছে, ভাল হৈছে। একেবাৰে নতুন কথা হ'ব আৰু
দ্বিতীয়তে মানুহে শুনিও ভাল পাব।”

“যোৱাবাৰ পানী উঠোতে ভোদাই গাঁৱত মই আই গৰাকীক

নিজে দেখিছিলোঁ। আই আছিল বিধবা। ল'ৰা সকলো চাৰিটা। গাঁৱত পানী উঠিলত মথাউৰিলৈ আহিল। একেবাহে সাতদিন কুটা এগছো মুখত দিবলৈ পোৱা নাছিল। সকলো ল'ৰা সেই কেইদিনতে মৰে। তাৰ পাছত বেমাৰ আৰম্ভ হ'ল। এটা এটাকৈ আইব আৰু দুটা ল'ৰা মৰিল। শেষৰটোৰ বেমাৰ হৈ আছিল। যিদিনাখন ল'ৰাটো মৰিব সেইদিনা কোনোবাই অলপ ভাতৰ মাড় আনিছিল, মাড়খিনি আনি পাওঁতে ল'ৰাটো মৰিল। আয়ে মৰা ল'ৰাটোৰ গাত ধৰি কান্দি আছিল। গাটো দুৰ্বল, মুখৰ মাতেই নোলায়। তেনেকুৱাতে ভাতৰ মাড়খিনি দেখি আয়ে থাপ মাৰি লৈ কোট কোটকৈ খাই শেষ কৰি দিলে। তাৰ পাছত আয়ে ক'লে, 'মোক আৰু লাগে, মোৰ খুব ভোক লাগিছে; মোক আৰু লাগে। নহ'লে মই মানুহকে খাম এতিয়া। দুদিনমানৰ পাছত পানীত পৰি আই মৰি থাকিল। সেই ঘটনাটোকে মই ঢোলৰ হাট কৰোঁতে গাবলৈ ঠিক কৰিছোঁ—বেয়া হৈছেনে কাইদেউ ?'

“খুব ভাল হৈছে, খুব ভাল হৈছে; পিছে লিখিলে কোনে ?”

“কোনো লিখা নাই—মই নিজেহে তেনেকৈ সাজি লৈছোঁ। মুখস্থ হৈ গ'ল।”

“বৰ ভাল হৈছে। পিছে তোমালোকৰ ককাইদেউৰাৰ কেনে হৈছে ?”

“ক'ত ভাল হ'ব কাইদেউ।”

“বয়স কিমান হৈছে ?”

“ত্ৰিছ বছৰ মান হৈছে।”

“বিয়া কৰালে নহয় হ'বলা ?”

“কৰালে কৰালে—তিনিটা ল'ৰা-ছোৱালী। কি কৰিব আৰু ভাগ্য বেয়া। সিদিনা গাড়ীত ভৰাই চৰকাৰী ডাক্তৰৰ ওচৰলৈ নিছিলোঁ। ডাক্তৰে ক'লে ডিব্ৰুগড়লৈ নিবলৈ। নিব কেনেকৈ ? পেটৰ ভাতো

নাই—ডিব্ৰুগড়লৈ কেনেকৈ নিব। গাঁৱলীয়া বেজেই যি কৰে কৰক আৰু। ভগৱন্ত বস্ত্ৰে চকু মেলিলে যেন, নহ'লে বিপদ। পালনাম এভাগিলৈ আগ কৰি থোৱা হৈছে।”

বিপিনে একো নক'লে। ত্ৰিছ বছৰীয়া ডেকাৰ টি. বি. হ'লে ইয়াত পালনামলৈ আগ কৰা হয়। ঈশ্বৰৰ ওপৰত এৰি দিয়া হয়। “মই বাক এতিয়া যাওঁ” বুলি বিপিন যাবলৈ ধৰিলে।

“হেৰি নহয় কাইদেউ ভাৱনাৰ কি হৈছেগৈ ?” মালিবামে চিঞৰি সোধিলে।

“কি ভাৱনা ?”

“যুদ্ধপৰ্বৰ আখৰাৰ ?”

“আখৰা আৰম্ভ হৈছে; ভাৱনা কেতিয়ালৈ হয়গৈ ঠিক নাই।”

“এৰা ময়ো এইবোৰ লেঠাত আখৰালৈ যাব পৰা নাই; হওঁতে মোৰ ভাওখনো বৰ ডাঙৰ নহয়, সৈন্তৰ ভাওহে। তথাচ ভাও ভাও আৰু। আখৰা কৰিবই লাগিব।”

“সময় অকণ তাতো উলিয়াই আখৰালৈ যাব।” বিপিন গ'লগৈ। বিপিনৰ মূৰৰ ভিতৰত তেতিয়া মণিবামৰ টি-বি হোৱা তিনিটা ল'ৰা ছোৱালীৰ বাপেক ত্ৰিছ বছৰীয়া ককায়েকৰ কথাহে সোমাই আছে।

“জুইক লৈ ধেমালি নকৰা চেনাই ঐ সাপৰ সৈতে নকৰিবা খেলা।

ডা-ডাঙৰীয়া কাণে পাতি শুনা ওলাম তোমালোকৰ মেলা।”

বিপিনে দেখিলে বলোবামে মহ'ৰ পিঠিত উঠি পাহাৰৰ মাজত বিহু গীত গাইছে। সি বিপিনক দেখা নাই। সি আকৌ আৰম্ভ কৰিলে,

“আমাৰে নাচনি সৰুটি ঐ সৰুটি ঐ; জালি টিয়'হৰে গোটি।

কলা কলাকৈ জোনটি যেন বাঢ়িছে ঐ, কপালত মোহিনী ফোট।

চকুৰে মণি দুটি সৰগেৰে তৰা যেন ঐ ভোমোৰা কলীয়া ঢুলি।

নাচোতে নাচোতে পলুৱাই তেওঁক নিনিবা ঐ

মহ'ৰে কান্ধতে তুলি।'

“অ' বলোৰাম, আজি হাল বোৱা নাইনে কি?” বিপিনে বাটৰ পৰাই চিঞৰিলে।

“অ' নাইবোৱা। আজি বাবাৰ তিথিৰ দিন। হালখটি।” পথাৰৰ মাজৰ পৰাই বলোৰামে চিঞৰিলে, “আজি হাল ভয়ো বোৱা নাইনেকি অ' বিপিন?”

“অ' নাইবোৱা। আজি পথাৰলৈ ককাইদেউক পঠালোঁ; মোৰ অলপ কাম আছে কাৰণে নগ'লোঁ আক। মাটি আক কবলৈ কিমান আছেনো তোমালোকৰ?”

“দ'মাটি ছুহালিচা মান আছে। পানী উঠেনেকি বাট চাই আছে।”

“এইবাৰ পানী আহিব জানো?”

“চৰকাৰী মানুহে কোৱামতে এইবাৰ বোলে ছখন ব্ৰহ্মপুত্ৰয়ো মাথাউৰি ভাঙিব নোৱাৰে। পিছে শাওণৰ শেষ বানতহে বুজ পাম। দেখিলেহে লেখিম। আগতেও এনেকুৱা বহুত কথা শুনিছো।” বিপিন নব'ল। সি যাবলৈ ধৰিলে।

“কিহে বাপু, কেনি যোৱানো?” তাৰ সন্মুখতে বৈ ইল্ল ছুৱাই সুধিলে।

“অ' দেউতা, মই এই বায়ন দাইটিৰ ঘৰৰপৰা আহোঁ বুলি ওলাইছোঁ। আপুনি কেনি গৈছিলনো? হালোৱা বোকাৰেই আহিল দেখোন।”

“এ ন'কৰা আক, হাল বাই আছিলোঁ—তেনেকুৱাতে চাহ দিবলৈ আহি আমাৰ বুঢ়ীয়ে ক'লেহি বোলে বংশীহঁতৰ ঘৰলৈ পুলিহ আহিছে। হালখন মেলি উঠি আহিলোঁ।”

“অ'—পুলিছ আহিলনেকি?”

“আহিবতোন, কালি মই নামঘৰলৈ যোৱা নাছিলোঁ। কালিয়েই

নহয়, মই নামঘৰলৈ যাবই নোৱাৰোঁ নহয় তুমি গম পাইছানে নাই। দণ্ড নিদিয়াকৈ মই নামঘৰ সোমাব নোৱাৰোঁ।”

“হয়নে কি? মই বিশেষ নাজানো, কিহৰ কাৰণেনো?”

“ই ক'তনো আছা বাপু? তোমালোকৰ নিচিনা ল'ৰাই জানিব লাগে এইবোৰ কথা। তুমি আমাৰ ঘৰলৈ যাবাচোন, মই বহলাই ক'ম। আমাৰ বুঢ়ীয়েও কথাই কথাই তোমাৰ নাম লৈয়েই থাকে আকোঁ। আমাৰ বিজয়হঁতক তোমাৰ শেখা দিহে কয় বোলে সেইটো বিপিনলৈ দেখিছনে? বি-এ পাছ কৰি আহি সি কেনেকৈ লাজ-চাজ নকৰি হাল বাইছে দেখা নাই? সেইবোৰহে মানিক—তহঁতসোপা শামুক।”

কাৰোবাৰ গুণ-গান কৰিবলৈ পালে ছুৱাৰ মুখ জাপ নাযায়। লোকৰ বদনাম কাহানিও নকয়। লোকে যাৰ বদনাম গায় ছুৱাই তেওঁৰ গুণ কিছুমান উলিয়াই গুণ-গান কৰে। ছুৱাৰ মুখত নিজৰ গুণানুকীৰ্তন বন্ধ কৰিবৰ কাৰণে বিপিনে ক'লে।

“অ' তাৰ পাহত কি হ'ল? কিহৰ কাৰণে দণ্ড ভৰিব লগা হৈছে?”

“অ' ব'বা। মই খোৰতে কওঁ শুনা। ভেবেৰা চুকত যে কুলী মানুহ কেঘৰে নেপালী মানুহ কেঘৰ আছিল—তাত ছুকুৰি ঘৰমান মানুহ আছিল নহয়; তুমি গৈছানে সেইফালে কেতিয়াবা?”

“গৈছোঁ গৈছোঁ—সাধু বোলা ল'ৰাটো মোৰ বৰ ভাল বন্ধু।”

“অ' এৰা হয়, মইহে কিবাখন কৈছোঁ; তোমাৰ কথা সিহঁতে কৈয়েই থাকে। ল'ৰাটো সাধু কি সাধু বোলাই। তাৰ মানুহবোৰে হাবীয়া খায়, লাওপানী খায়, চুলাই কৰে, কিবা বাট পূজা কৰে—মই দেখিলো বোলে চাৰি সত্ৰৰে ভৰপূৰ মাজুলীতনো সেই মানুহবোৰক বাটলৈ আনিব নোৱাৰিলে? ভাবি সিহঁতৰ মাজত সোমাই সোমাই, ঘূৰি ঘূৰি, বঢ়াই-বুজাই, নামঘৰ এটা পাতি ললো। আমাৰ বোৰৰ নামঘৰততো সোমাবলৈ নিদিয়োঁ। সিহঁতৰ মাজতে

নামঘৰ এটা কৰি নাম সবাহ পাতি সিহঁতকে ডেউবী বিলনীয়া পাতি মানুহবোৰক শংকৰী ধৰ্মলৈ আনিলো। সিহঁতৰ লগলৈতো আমাৰ বোৰ মানুহ নগলেই এতিয়া আমাৰ ঘৰ, চন্দ্ৰৰ ঘৰ আৰু ডিম্বেশ্বৰৰ ঘৰক বাইজে বাদ দিলে। জাত-বিজাত হেনো আমি একাকাৰ কৰিলো। আমাৰ পৰাই হেনো সেইবোৰ তলখাপৰ মানুহে ছল পালে। সেয়েহে দণ্ড নভৰিলে বোলে আমাৰ কোৱা এটাও, চোকোৰা এটাও নামঘৰত সোমাব নোৱাৰে। এই কথাৰে গৈ গুৰুৰ ঘৰতো ভেটিছে।”

“অ’ হয়নে কি? কেলেই শংকৰ গুৰুৱে দেখোন—”

“অ’ তাকেইতো ক’ব খুজিছো” “বুলি ইন্দ্ৰ ছুৱাই বিপিনৰ মুখৰ পৰা কথাটো কাঢ়ি ক’লে। গুৰুজনাই নিছেই নগাৰ নবোত্তম, মুছলমানৰ চান্দমাই, দফলা, মিৰি, মিচিমি, আবৰৰ পৰা ভকত লৈছিল। তেৰাই নিজে কৰে সেয়া আমাৰ পাৰগুৰোৰে আকৌ কৰে সেইখন। বিপিন তুমি যেনে কৈছো তেনে শুনিবা এতিয়া সেই নামঘৰটো পতাৰ পাছৰ পৰা সেই মানুহবোৰে লাওপানীও নাখায়, চুলায়ো এৰিলে আৰু তোমাৰ মোৰ মানুহতকৈ বেছি গিয়ানী নহয়। পিছে বাপু তোমালোকে দেখিবা—‘এই শংকৰদেৱৰ নাম লৈ’ এটা নতুন শ্ৰেণী ওলাইছে—ইহঁতে বামুণক ঘিণায়, পিছে সিহঁত আগৰ বামুণতকৈ বেছি বেয়া নতুন বামুণ। ইহঁতে নিজৰ স্বার্থৰ কাৰণে শংকৰ গুৰুক আমাৰ দেশত হত্যা কৰিবগৈ। সেই ম’হমৰাৰ কৃষ্ণ নাথ, গন্ধীয়া গাঁৱৰ শিৱ মাষ্টৰ এই গালে মুখত “কুকুৰ শৃগালৰ আত্মা বাম” বুলি গায় কিন্তু ঘৰত কোচ মানুহ এটাক মজিয়াত যাবলৈ নিদিয়। এইজাক নতুন বামুণ বুজিছা। এই নতুন বামুণ জাকে এতিয়া গুৰু জনাৰ বধ কৰিবগৈ। তুমি যাবাচোন বাপু, মই কথা পাতিম।”

“পুলিছ কি হ’ল?”

“অ’ ক’ববাৰ কথাত ক’ববাত পালোঁগৈ। বংশীহঁতৰ ঘৰলৈ পুলিছ আহিছিল আকৌ। মই শুনিছো তোমালোকে বোলে মানাও কৰিছিল। কালি ৰাতি নগান বজাত বংশী, ভেকোলা, মালিৰাম-হঁতৰ সৰুটো জানো তাৰ নামটো কি—এই আটাই কেউটাই বোলে আখৰাৰ পৰা আহি কুবেৰৰ দোকানলৈ শিলগুটি দলিয়ালে। কুবেৰৰ জোঁৱায়েকো আছিল আৰু লগত ছাপ্লাই ইনিচপেকটৰ এজন আছিল বোলে যোৰহাটৰ পৰা অহা। কিবা কথা কটাকটি হ’ল বোলে—ইনিচপেকটৰক বোলে ছুচৰমান দিলে। আজি তালৈকে পুলিছ আহিছে। সিহঁতকেটা পলাল। সন্ধিয়াৰ ভিতৰত থানাত হাজিৰ হ’বলৈ পুলিছে কৈ দিছে; নহ’লে হেনো কথা বেয়া হ’ব। নাভাবি নিচিন্তি বাক কাম কৰেনে? কুবেৰৰ অন্তায়ৰ কথা কোনে নাজানে? সেইবুলি জধে-মধে গৈ নাভাবি-নিচিন্তি কাম কৰিব নাপায় নহয়। হয়, আমি সকলোৱে জানো কুবেৰৰ পকা গুদাম নিমখৰ বস্তাৰে দ’ম হৈ আছে। কুবেৰ ঠিকাদাৰে আমাৰ ৰায়তৰ ল’ৰাই আধামূলীয়াকৈ ধানবোৰ নি নগৰত বেচি পকা দালান তুলিছে। বানপানীৰ ভয়ত মাজুলীৰ বাইজ যেতিয়া অত্ৰাহি তেতিয়া কুবেৰ ঠিকাদাৰৰ আনন্দৰ পাৰ নাথাকে।

“বাক দেউতা আপুনি যাওক।”

“মই যাওঁ বাক। বাপু তুমি আমাৰ ফালে যাবাচোন।”

“যাম যাম বাক দেউতা।” বিপিনে কোবাকুৰিকৈ যাবলৈ ধৰিলে। ইন্দ্ৰ ছুৱা নামৰ এই সাধু পুৰুষজনৰ কথাৰে সি ভাবিলে। বুঢ়াৰ কোনো স্বার্থ নাই। বুঢ়াই এটা ভাল কথা কৈ গ’ল, নতুন বামুণ। এসময়ত শোষণৰ কাৰণে ৰজাই পুৰোহিত আৰু ঘাতকৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এতিয়াও সেই পুৰোহিত শ্ৰেণীৰেই সৃষ্টি। বিপিনে ভাবি গ’ল, এই মানুহবোৰক কেনেকৈ জনাই দিব পাৰি বাক আচল কথাবোৰ। তিতাবৰপৰা বন্ধু ৰবীন শৰ্মাই চিঠি লিখিছিল ‘……বুজিছা বিপিন,

আমাৰ দেশত নিবহুৱা এম এ পাছ ডেকাই গপত ওকণ্ডি ঘূৰি ফুৰে। তেওঁলোক এম. এ. পাছ। অৰ্থনীতিত এম. এ. পাছ কৰিও বুজি নাপায় যে জাতীয় আয় দহবছৰত দুগুণ বাঢ়োতেও দৰিদ্ৰৰ সংখ্যা দহ বছৰত কেনেকৈ দুগুণ হয়। আমাৰ দেশৰ হাইস্কুলৰ ডেকামাষ্টৰে পাণ দোকানত বহি ছোৱালী জোকায়। নিজকে প্ৰগতিশীল বুলি জহায়ে প্ৰগতিশীল লেখক শিল্পীক “বাইটাৰ দি গ্ৰেট, আৰ্টিষ্ট দি গ্ৰেট” বুলি পেলাই কৰে। আমাৰ দেশৰ শিক্ষিত ডেকা ল’ৰাই দোকানী এটাক ধমক দি, বিজ্ঞাৱালা এটাক ধমক দি সাহসৰ বাহাদুৰি দেখুৱায়। জন্মমধে প্ল’গান দি বাজবাটত শোভাযাত্ৰা কৰাটোৱেই আমাৰ দেশত বিপ্লব—’

বিপিনে কেইবাটাও তথাকথিত শিক্ষিত ডেকা ল’ৰাক এই তথ্যটো বুজাব নোৱাৰিলে যে কুবেৰেনো প্ৰতিবছৰেই হাজাৰ হাজাৰ টকা খৰচ কৰি কিয় ববসবাহ পাতে, কিয় চাৰিখন গাঁৱৰ বাইজক মাতি আনি ভোজ খুৱায়। ইয়াৰ কাৰণ কি? যাকে সোধে সেয়ে কয়, মানুহটোৰ ধন-বিত হৈছে যদিও ধৰ্মলৈ মতি আছে। সেই কাৰণে মহাপ্ৰভুৱে দিছেও তেওঁক। বিপিনে কৈছিল, “আপোনালোকে চাওক, কুবেৰে শাওণমহীয়া খেতিয়কক দহ-বিছ টকা আকালৰ দিনত ধাৰে দিয়ে। আঘোণ মহীয়া তাৰ বিনিময়ত মোণে মোণে ধান উঠাই নিয়ে, সেই ধান নগৰত বেচে, নতুবা সেই দহ টকীয়া মোণৰ ধান কাতিমহীয়া সেই বাইজকে ৫০ টকা মোণত বেচে। এভেকে গোটেই ফান্দটো লুকাই বাথিবৰ কাৰণে, ঢাকি বাথিবৰ কাৰণে তেওঁক এটা কোঁশলৰ দৰকাৰ হ’ল। সেইটো কোঁশলেই কাতিমহীয়া ববসবাহ, ববভোজ, ঈশ্বৰৰ প্ৰতি, বাইজৰ প্ৰতি—ভক্তি প্ৰদৰ্শন। তেওঁৰ ভোজ খোৱা বাইজ কাইলৈ তেওঁৰ সন্মুখত থিয় হ’ব নোৱাৰিব। ভোজ খৰচ কৰা দুহাজাৰ টকা ক’ত পাইছে?” এই কথাবোৰ বিপিনে বুজাব নোৱাৰে। বিপিন বাস্তাইদি গৈ আছে। সি মন কৰিলে সো পথাৰ-

খনত দেখোন বহুত মানুহ গোট খাইছে। সেইখন পথাৰ বংশী, মালিবামহঁতৰ। কুবেৰৰ ওচৰত বন্ধকীত আছিল যদিও পুনৰ সিহঁতেই আধিখতি কৰি আছিল। আজি দেখোন মানুহ। ইমান মানুহ কিয় গোট খাইছে? বিপিন গৈ আছে। গৈ গৈ সি ওচৰ পালেগৈ। চাৰিওফালে পথাৰখন ঘেৰাও কৰি বাইজ বৈ আছে। কুবেৰ ঠিকাদাৰো আছে। সম্ভৱতঃ এসপ্তাহমানৰ আগতে পথাৰখন বোৱা হৈছিল—বোৱাবোৰ ক’লাচানেকীয়া হৈছিল। একেলগে চাৰিহাল গৰু আৰু চাৰিটা ম’হ লৈ আঠোটা হলোৱাই পথাৰখনত এফালৰপৰা হাল বাইছে, এফালৰপৰা মৈয়াইছে। গৰু-ম’হবোৰ কান্ধত ঘূঁৰলি লৈ লৈয়েই সঁজাল ধৰা বোৱাবোৰ উঘালি উঘালি খাইছে। কুবেৰে হালোৱা-কেইটাক কিবাকিবি কৈ আছে। বাইজখন পাৰত বৈ আছে। কেইটা-মান মানুহে কান্ধত কঠীয়া কঢ়িয়াই আনি থেকেচ, থেকেচকৈ বোকাত পেলাইছে। পুলিছৰ ভয়ত মালিবাম, বংশীধৰ, ভেকোলা আজি ঘৰৰপৰা পলাল। সেইটোকে সুবিধা ল’লে কুবেৰ ঠিকাদাৰে। তেনে-হলে কালি সিহঁতক উচটাই ঘৰত শিলগুটি দলিউৱাৰ কামটো কুবেৰ ঠিকাদাৰৰ এটা কোঁশলেই নেকি? বিপিন ততক মাৰি ব’ল। তাৰ পাৰত বৈ থকা বাইজখনলৈ পুতৌ হ’ল। পথাৰত হাল বাই থকা ভেৰোণীয়া হালোৱাকেইটালৈ পুতৌ হ’ল। সিহঁতে নাজানে যে সিহঁতে নিজৰ মৰিশালিৰ কাঠ নিজেই কাটিছে। বংশীহঁত থকা হ’লে আজি হঠাৎ কুবেৰে পথাৰত এনেদৰে হালোৱা নমাব নোৱাৰিলেহেঁতেন। নৈৰ হেঁচাত, নাঙলৰ সীৰলুত আগতে বোৱা সঁজাল ধৰা বোৱাবোৰ বোকাত গুই গুই পৰিছে। কুবেৰে মানুহবোৰক কিবাকিবি কৈ আছে। ওচৰতে থকা কাঠৰাপু সত্ৰত ছপৰীয়াৰ প্ৰসংগ আৰম্ভ কৰিছে, “সেৱকে বুলিয়া পালিয়ো বাম চৰণে শৰণে লৈলো হে...” ভোবতালৰ শব্দ শুনি কুবেৰে বহি থকাৰপৰা হাতযোৰ কৰি ওপৰলৈ সেৱা জনালে।

চাৰি

“এনেকৈনো সংসাৰখন হয়নে? দিনৰ দিনটো খোল-খোল-খোল। ভাওনাৰ গীত-মাত-পঁয়াৰ—আকৌ খোল; গৰু-ছাগলী ভিতৰ সোমাল-নোসোমাল আকৌ নামঘৰলৈ ঢাপলি—ভাওনাৰ আখৰা—এইবোৰকে কৰি থাকিলেনো সংসাৰখন চলেনে?”

“কি হ’লনো খুবী—কাক বকিছে?” বিপিনে ভিতৰ সোমাই গৈ সুধিলে।

“কোন? অ’ বিপিন। বহ বোপাই। এই কাকনো বকিবি আক, দদায়েবক কৈছোঁ। তই চাচোন, দিনৰ দিনটো খোলটোত লাগি থাকিব। সেই উপজি-পুৱাতে কাউৰীয়ে কা কৰোঁতেই উঠিল—হওক-নহওক লোকৰ মানুহ পথাৰলৈ যায়; আমাৰ সেয়া চা—খোলটোত যি ধৰিলে—ধৰিলেই আক।” বুঢ়ীয়ে কৈ খোলটো পিটিকি থকা গিৰিয়েকলৈ চালে। বিপিনে মন কৰিলে যেন বায়নে কথাবোৰ একো শুনাই বা শুনিলেও সেইবোৰ যেন তেওঁক কোৱা হোৱা নাই ঠিক তেনে ভাবতেই মানুহটোৱে খোলটোৰ বৰতি টানি আছে।

“মাটি নাই—যি দুহালিচা-তিনিহালিচা মাটি আছে তাকেতো কব পাৰে। কলে পাঁচমাহৰ ভাত মুঠিৰেই যোগাৰ হয়। নাই, মন-কাণ নাই। ক’লে আকৌ কয় বোলে কলেনো কি হ’ব পানীয়ে মাৰিবই, বায়তে কইছে নহয়; বায়তৰ হ’লেই আমাৰো হ’ব। কথা তেনেবোৰেই জানিছ। পানীয়ে মাৰিলেই বুলি যত্ন নকৰিলে হ’বনে বোপাই! লোকে মাটি কই যেতিয়া শেষ কৰিব, যেতিয়া লোকৰ মাটিত বোৱাই সঁজাল ধৰিব, তেতিয়া আমাৰ হাললৈ যাবৰ হয়হে। তই পেটৰ পোৰ লগৰ পো, নকৈ কি—এই সংসাৰখন কেনেকৈ টানি-আজুৰি চলাই আছে। কি ক’ম আক। এইটো

দেহাৰেই আৰ মাটিত ভুঁই কইছোঁ—ধানদোন আনিছোঁ, তাৰ ঘৰত তাঁতখন বৈছোঁ—আক-তাক ভৰিত ধৰি বাৰীৰ ইটো-সিটো ফচল বজাবলৈ পঠাইছোঁ, নিমখ-তেলকণৰ যোগাৰ হৈছে; দাইটিয়েৰে এইবোৰ কথাৰ কিবা ভু-ভটং পাইনে বাক সোধচোন। খোলটোত লাগি থাকিলেই মানুহৰ আজিৰ এই মহঙা দিনত খাবলৈ হয়নে বাক? লোণ অকণ বুলিলে সোণ যেন হ’ল। তেনেকুৱা কালত খোলটো আক ভাওনাই মানুহক খুৱাবনে? আজি সেই নিগমাৰ চুকৰ সক ল’ৰাৰ দহা-কৰম; তাত গায়ন গাবলৈ যাব হ’বলা-উপজি পুৱাৰেপৰা খোলটোত লাগি আছে। ঘৰত গাভৰু ছোৱালী এজনী আছে। মাইকী মানুহ কুৰিতেই বুঢ়ী। হাকিম—মুনচুপ, নহ’লেও কামিলা ল’ৰা এটা চাই ছোৱালীজনী গটাব লাগে—তাৰ খবৰ নাই।” কথাটো শুনি বিপিন যেন উচাপ খাই উঠিল। বুঢ়ীয়ে ক’বলৈ এৰা নাই—“দহে কি বুলিব? ‘মেটিক’ পাছ কৰা আজি কেই বছৰ হ’ল। কলেজ পঢ়াব পৰা হ’লে তইতৰ নিচিনাকৈ বি-এ পাছ কৰিলেহেঁতেন। কলেজত পঢ়াব নোবাৰিলোঁ তাইবো ভাইগত ঈশ্বৰে সেই ফেৰা লেখা নাই—নাই বাক। কিন্তু গাভৰু ছোৱালীজনী বিয়া দিয়াৰ কথা এটা ভাবিব লাগিছিল—নে নালাগে তই ক।”

“লাগিছিল লাগিছিল”—বৰ কষ্ট কৰি বিপিনে ক’লে।

“সেয়াই কথা—ভাৰস্তুখনে ভাবিলেও নিজে নাভাবে। মাক-বাপেক নাইকিয়া মাউৰী ছোৱালী—আমিয়েই তাইৰ মাক-বাপেক। নিজৰ নহ’ল নাই,—ঈশ্বৰে তাইকে বুকু জুৰাবলৈ দিছে, তথাচ মানুহটোৰ মন-কাণ আছেনে? দহে ক’বলৈ সুবিধা নাপাব কেলেই বোলে লোকৰ ছোৱালী কাৰণেহে ঘৰতে বুঢ়ী হ’ব লগা হৈছে দেহি। তাকে ক’লেই মই বেয়া। কিবা বোলে এশটকীয়া দৰমহাত পাটছলা ইচ্কুলৰ মাঠৰ কাম লৈছে—বীৰেনে ক’লে। তাহানিতে কোনোবা এটাক টকা পাঁচ শ দিলেই কামফেৰা হয়, নাই ক’লৌহে ক’লৌ

মন-কাণ নহ'ল। টকা দিয়াতো দূৰতেই থাওক—মানুহটো ওলায়েই নগ'ল।”

“কমলা কেনি গ'লনো খুৰী?”

“তাই কিবা দৰখাস্ত এখন লিখি আছে। বীৰেন আহিছে নহয়—গম পাই মাতি পঠাইছোঁ—তাৰে দৰখাস্ত এখন লিখি আছে—সি সোমাই যোৱাৰ কথা।”

“আও, আজি দেখোন হাইঠা মাটিত পৰিল।” ওলাই আহি কমলাই ক'লে।

“মানে?”

“মানে ছপৰীয়াখন বিপিন ককাইদেউ আমাৰ পঁজালৈ আহিছে।”

“কেলেই মই দেখোন সদায় একোপাক আহোঁৱেই।”

“নামঘৰলৈ যাওঁতে বাটত সোমাই যোৱা আৰু এই ভৰুপৰীয়া ইয়ালৈকে বুলি অহা কথাটো বেলেগ।”

“বাক বোপাই তই বহ, কথা-বতৰা পাত, মই কালিয়েই অনা ধান দোদোন বহাই থৈ আহিছোঁ; কাটি ব'দত শুকাব লাগে। তাকে বানিলেহে গধূলিলৈ খাবলৈ হ'ব।” কৈ বুঢ়ী ভিতৰলৈ গ'ল।

“বীৰেন ছাৰ আহিবনে কি?”

“অহাৰ কথা। টাউনলৈ যাওঁতে সোমাই যাম বুলি অকণৰ আগত খবৰ এটা পঠাইছে।”

“ঐ পোনা বিপিন, চাওঁ এই বৰতিডাল এইখিনিতে অলপ ধৰচোন, গাঁঠিটো দি লওঁ।”

বিপিনে বায়নৰ কথামতে বৰতিডাল টানি ধৰিলে।

“সকল'ৰাৰ কি হৈছিলেনো?”

“পেটত ঘা হৈছিল—কেন্চাৰনে কি হৈছিল।”

“ল'ৰা-ছোৱালী কেইটা থাকিলনো?”

“ল'ৰা-ছোৱালী নটা। ঈশ্বৰে দিয়াকেই দিয়ে—নিদিয়াক নাই।

খাবলৈ নাই অথচ ল'ৰা-ছোৱালী নটা। মানুহটো বাহিৰলৈ উলিউৱাব পাছত শ পৰাচিতৰ কাৰণে পইচা চাৰি অনা নাই।”

“ডাঙৰটো ল'ৰা কিমান ডাঙৰ হৈছিল?”

“এইবাৰ ডাঙৰটোৱে ‘মেট্ৰিক’ দিব লাগিছিল। বাপেকৰ অৱস্থা সেয়া আৰু ঘৰখনত আদমহীয়া এটা নাই—পৰীক্ষা দিব ক'বপৰা? হেৰি নহয় বিপিন, অৰ্জুনৰ ভাওখন নহ'লে তয়েই গা।”

“নাই নাই, মই ভাও নলওঁ দাইটি।”

“তহঁতৰ সেইটোৱেই ভুল—লেখা-পঢ়া থকা ল'ৰা, তহঁতেই যদি ভাওনাখনলৈ হাঁহ আৰু লোকলৈ কি থাকিল?”

“মই ইঁহা নাই নহয় দাইটি। নিয়মিতভাৱেই দেখোন মই আখৰালৈ গৈয়েই আছোঁ।”

“নহয়, অৰ্জুনৰ ভাওখন তই ল'লে চাজি পৰিব। সেই নৰেনটোৱে পঁয়াৰটোকে টানিব পৰা নাই নহয়। এইটো খৰমানৰ গীত নহয় নহয়, বোলে যেয়ে-সেয়ে ধৰি যাব পাৰিব।

কৈত গ'লা পুত্ৰ মোৰ, বাহা অভিমন্ত্ৰ,

সপ্তৰথী ধৰি মাৰে অশ্বায় বণত ॥

মোৰ পুত্ৰ অুকোমল, লৱণু তনয়;

তোহোৰ সন্তাপে মোৰ দহিছে হিৰদয় ॥

এইবোৰ বিলাপ যেয়ে সেয়ে কৰিব নোৱাৰে নহয়।”

“পেছা! কি যেয়ে সেয়ে কৰিব নোৱাৰে?” কৈ কৈ বীৰেন মাষ্টৰ সোমাই আহিল।

“ছাৰ!” বুলি বিপিন থিৰ হ'ল।

“অ' বিপিন; বহ বহ। কচোন তোৰ খবৰ-খাতি। ভালেদিন তোক লগ পোৱা নাই। কি কৰিছনো আজিকালি?”

“নাই ছাৰ! এনেয়ে আছোঁ; হাল বাইছোঁ। গাঁও ফুৰিছোঁ আৰু আছোঁ।”

“ষ্টাইপেন্ডেৰি টিচাৰৰ কাৰণে এপ্লাই কৰা নাই?”

“কৰিছিলোঁ। এম. এল. এ-ৰ ভৰিত ধৰিব লাগে, তহুপৰি অ’ত-ত’ত চান্দা দিওঁতে দিওঁতে বাৰশমান টকা প্ৰথম কিস্তিতে দিব লাগে; হেন জানি সেইবোৰ নকৰি হালেই বাইছে। আৰু।”

“তইত অৰ্থাৎ আমাৰ ল’ৰাগালৰ সেইটোৱেই ভুল। সেই কাৰণেই আমাক ভোদা মাজুলীয়াল বুলি কয়। স্বাৰ্থ-সিদ্ধিৰ কাৰণে এম. এল. এ. এজনৰ ওচৰলৈ যেনিবা ছবাব গ’লিয়েই—তোবনো কি মানটো নয় গ’ল? টকা বাৰশ এবাৰত দিব লাগে দে। দক্ষিণপৰীয়া ল’ৰাবোৰে এইটো সুযোগ এৰিছেনে? সিহঁতে willingly বাৰশৰ ঠাইত ধাৰে-ধাৰে দুহাজাৰ দিছে। আজিৰ দিনত এনেকৈ শংকৰাচাৰ্য্য বা মহাত্মা গান্ধী হৈ থাকিলে নচলিব বুজিছ। সেই কাৰণে ডিষ্টিংচন লৈ বি. এ. পাছ কৰিও কেঁকোৰা নাঙল টানি মৰিছ।”

“ছাৰ, মোমাখিয়ে মো-বেগু আহবগৰ কাৰণে ফুল নাপালে উৰিয়েই ফুৰিব তথাচ গু বা গোবৰত নপৰে।

“যুক্তিটো বৰ ঠিক নহলনেকি বিপিন!”

“ছাৰ, with due apology কথা এটা মোৰোঁ—আপোনাক আজি কিছুদিন ধৰি লগ পাবলৈকে মই বিচাৰি ফুৰিছোঁ। কথাটো সুধিব পাৰোঁনে?”

“সোধ।”

“নিতান্তই ব্যক্তিগত কথা যদিও as I have confidence upon you therefore, I dare to ask you। আপুনি ছাৰ স্কুলখন এৰি কিয় গুচি গ’ল? নিজে পতা স্কুলখনত দহবছৰ থাকি অৱশেষত কিয় গুচি গ’ল?” কৈ বিপিনে আগ্ৰহেৰে বীৰেন মাষ্টৰলৈ চালে। পোলাত আঁউজি কমলাই দুয়োৱালৈকে চাই আছে। বায়নে খোল টনা কামত ব্যস্ত। এনেভাৱে তেওঁ কাম কৰি আছে যেন বীৰেন আৰু বিপিন

একেখন বাহতে যোৱা তেওঁৰ অচিনাকী কোনোবা ছজন যাত্ৰীহে। কিবা কথা পাতিছে পাতক।

“কোৱাইট অব্ভিৱাহ! পৰিকাৰ কথা। চা বিপিন—বি-এ পাহ কৰি আহি মই এই অঞ্চলত এখন হাইস্কুল খুলিলোঁ। এই ওচৰৰ বাৰখন গাঁৱৰ মাজত এখন এম. ই. স্কুলেই নাই। তাৰ মাজতে কত কষ্ট কৰি মই হাইস্কুল খুলিলোঁ। হাইস্কুল নোখোলা হ’লে তইতেই, বাক বি-এ পাহ কৰাতো দূৰৰে কথা—মেট্ৰিক পাহ কৰিব পাৰিলিহেঁতেন নে? আৰু মই যেতিয়া বি-এ পাহ কৰোঁ তেতিয়া এজুৱেটৰ কাৰণে আজিৰ দৰে চাকৰিৰ হাহাকাৰ অৱস্থা হোৱা নাছিল। মোৰ লগতে পাহ কৰা ‘ব’ ল’ৰাও এতিয়া ছেলহ্‌টেক্স ইন্সপেক্টৰ, ছাপ্লাই ইন্সপেক্টৰ ক’অপাৰেটিভ অফিছৰ ইত্যাদি। Then, can you deny my sacrifices?”

“নাই, কেতিয়াও নকৰোঁ; আৰু নকৰোঁ। কাৰণেই সুধিছোঁ। সেইকাৰণেই মই আচৰিত হৈছোঁ। যে সিমান এটা ত্যাগৰ zeal লৈ আপুনি গেষত, ক্ষমা কৰিব ছাৰ, মই পলায়ন শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিব লগা হৈছে, পলালে কেলেই?”

“ভুল নকৰিব বিপিন, মই পলোৱা নাই—, মই ওলালোঁহে। ওলোৱা আৰু পলোৱাৰ অৰ্থ একে নহয়।” কিছুপৰ বৈ, বীৰেনে ক’বলৈ ধৰিলে, “আছা বিপিন, মই তোকেই সুধিছোঁ you are my favourite and intelligent student. এই বাৰ বছৰ দিনযে মই ইয়াত পঢ়ি থাকিলোঁ, ব্যক্তিগতভাৱে মোৰ কি লাভ হ’ল? মই ইয়াৰপৰা মেট্ৰিক পাহ কৰাই পঠোৱা ল’ৰাই আজি দালান বান্ধিছে—আৰু মোৰ? মোৰ কি হ’ল? আশীৰ্বাদ খাই খাই মানুহ কেনেকৈ জীয়াই থাকিব পাৰে?”

“ছাৰ, তাৰ বাবে তো বাইজ অৰ্থাৎ যিবোৰ মানুহৰ মাজত আপুনি স্কুলখন পাতিছে সেই মানুহখিনিতো জগবীয়া নহয়। আপুনি

নাজানে জানো যে এই বাৰখন গাঁৱৰ বাইজৰ শতকৰা নব্বৈজনৰ চাৰি মাহেহে খাবলৈ আটে। তেনেস্থলত তেওঁলোকৰ গাত কি দোষ?”

“ন’ ন’, ইউ আৰ ৰং। মোৰ এটা জীৱন আছে। অনাহাৰে সেৱা কৰিম বুলি মইতো বাইজৰ আগত শপত খাই থোৱা নাই। মই স্কুলখন এৰি নগৰলৈ গ’লোঁ। ঠিকাদাৰৰ লগত ঠিকা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলোঁ—এতিয়া মোৰ জয়জয় ময়ময় অৱস্থা—নহ’লেও মানুহৰ দৰে খাই জীয়াই আছে।”

“কিন্তু ছাব আপুনি নাজানে জানো শোষণৰ কাৰণে আপোনাৰ নিচিনা মানুহক হাতিয়াৰ স্বৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগেই কাৰণে তেওঁলোকে আপোনাক সেই সুবিধা দিছে বা তেওঁলোকৰ দলত ভুক্ত কৰি লৈছে। তাৰদ্বাৰা ব্যক্তিগতভাৱে আপোনাৰ কিছু লাভ হ’ব পাৰে কিন্তু ৰাজহুৱা ক্ষতি বিস্তৰ হ’ব।”

“ছ’ হোৱাট? মই তোক আগতেই ক’লোঁ যে মোৰ নিজৰ উন্নতিহে মোৰ এতিয়া কাম্য।”

“কিন্তু সেইদৰেই যদি সকলোৱে ভাবে তেনেহ’লে ব্যৱস্থাৰ পৰিবৰ্তন কেনেকৈ হ’ব?”

“জহন্নামে যাওক।” বীৰেন উত্তেজিত হ’ল। “লেট ইট গ’ টু হেল। মই মানুহ হ’ব খোজোঁ—মানুহৰ দৰে জীয়াই থাকিব খোজোঁ—আক তাকে কৰিবলৈ হ’লে—ইউ শ্যাল হেভ টু থ’ ইজ’ৰ ট্ৰেডিঙনেল প্ৰিন্সিপোলছ। ইউ মাষ্ট হেভ টু কম্প্ৰ’মাইজ উইথ দেম।”

“Please Sir. আপুনি ৰ’মা ৰ’লীৰ এই কথাৰ পাহৰি নাযাব, “when order is injustice disorder is the begining of justice”.

“তই অকলে একো কৰিব নোৱাৰ। এই অকলে সামান্য চুলিডাল মানো হেৰুৱাব কৰিব নোৱাৰ। তাক কৰিবলৈ যাওঁতে you will be doomed yourself. বৰুণ পূজাৰীক চিনি পাৰ? গাল্লিক-

ঔপন্যাসিক বৰুণ পূজাৰীক চিনি পাৰ? তেওঁ এদিন ঘোষণা কৰিলে জাত-পাত শোষণৰ হাতিয়াৰ। আমাৰ দেশত জাতৰ কাজিয়া, মাতৰ কাজিয়া, ভাতৰ কাজিয়া লাগে। এইবোৰ শোষণৰ প্ৰধান আহিলা। তেওঁ মাত্ৰ এই বুলিহে ঘোষণা কৰিলে যে তেওঁ বাগুণ নহয়; তেওঁ লগুণদাল খুলি পেলালো ধৰ্ম্মীয় পদ্ধতি ত্যাগ কৰি তেওঁ এজনী ছোৱালী বিয়া কৰাবৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। অৱ কথাতো দূৰতেই থাওক একেটা পৰিয়ালৰ তেওঁৰ ককায়েক শিক্ষাৰ জাহাজ স্বৰূপ স্নাতকোত্তৰ কলেজৰ অধ্যাপক ককায়েকজনেই তেওঁৰ বিয়াত অৱকি নৈতিক সমৰ্থনো নজনালে। সমাজবিদ্ভাব অধ্যাপনা কৰে। তেওঁৰ পৰিয়ালৰ তেওঁৰ সমবয়সীয়া গ্ৰেজুৱেট ডেকা জনেও ঘোৰ বিৰোধিতা কৰিলে। Poor Borun, I feel pity for him.”

“কিন্তু ছাব, মই এটা কথাই বুজা নাই, আমিৱেই যদি প্ৰত্যেকটো কথাত তেনেদৰে কম্প্ৰ’মাইজ কৰোঁ, তেন্তে……”

“ন’ ন’, তই কৰিবই লাগিব। আজি তোৰ চকুত আদৰ্শৰ দৃষ্টি। কিন্তু কাইলৈ তই এইবোৰ এৰিবই লাগিব। আচ্ছা মোৰ পলম হৈছে, ঠিকাদাৰৰ গাড়ীতে মই যাম। কমলা—তোৰ দৰ্খাস্তখন দে।”

“তই তেনেহলে দুৰ্যোধনৰ ভাওটো নকৰ বীৰেন?” বায়নে সুধিলে।

“অ’ ভাও! নাই, মই ক’ব নোৱাৰোঁ পেছা। মই কিজানি বেগেতে আহিবই নোৱাৰোঁ। কমলা—তোৰ এপ্লিকেচনখন দে।”

“নাই নালাগে ছাব! মোৰ এপ্লিকেচন নিব নালাগে।”

“কিয়? কি হ’ল? মই তোক কথা দিছোঁ নহয়—তই একো কৰিব নালাগে; সকলো ময়েই ঠিক কৰি দিম। মাত্ৰ তই এদিনমান টাউনলৈ যাব লাগিব।”

“নাই, নালাগে ছাব।”

“জাটছ্ অল বাইট। প্লিজ ড’ন্ট মাইণ্ড, বিপিন। মই যাওঁ।
পেহা আপুনি বহক।”

বীৰেন মাষ্টৰ ওলাই গ’ল। কমলা আগৰ দৰেই বৈ থাকিল।
বিপিন তভক মাৰি বহি আছে। বায়নে হাতৰপৰা খেলটো এৰি
দিয়া নাই।

“তুমি দৰ্শাস্থখন নিদিলা কিয় কমলা?” ভবা মাতেৰে বিপিনে
সুধিলে।

“মোমাথিয়ে মোৰ বেণু আহৰণ কৰিবলৈ ফুল নাপালেও গু বা
গোবৰত নপৰে।” গহীন মাতেৰে কমলাই ক’লে। বিপিনে একো নকৈ
তাইলৈ চাই থাকিল।

“ছাৰ ঘূৰি আহিব কমলা। He is a good soul.

বায়নে খোলটো কান্ধত লৈ গাবলৈ ধৰিলে—“ঐ আবে চলি যায়—
গুৰু দ্ৰোণ কোঁৱৰৰ পক্ষে—আবে যাব চাউল খাই—তাৰ গুণ গাই...
আবে...”

গীতফাকি যেন উদ্দেশ্য-প্ৰণোদিত—বিপিনে ভাবিলে। সি একো
নক’লে পিছে।

পাঁচ

ম’হৰ হাল বাওঁতে বিপিনৰ বৰ কষ্ট হয়। তাতকৈ ম’হটো
আগবাঢ়ে। তাৰ আগে আগে ককায়েক তুলাৰামে ম’হটো খেদিছে,
“ওঁস্-ওঁস্-ঘূৰ, ঘূৰ, ঘূৰ,-আহ-আহ, এইফালে আহ”...বিপিনে হাল
বাইছে। বি-এ পাছ কৰি যোৱা ছুবছৰ বিপিনে হাল বাইছে।
এই কথাটোৱেই গাঁওখনত আলোড়ন তুলিছে। সিও চাকৰিৰ কাৰণে
চেপ্টা নকৰা নহয়। কৰিছিল। বহুত চাকৰিৰ দৰ্শাস্থ কৰিছিল। কেবাটাও
ইণ্টাৰভিউও দিছিল। নাপালে। সেয়েহে চাকৰিৰ আশা ত্যাগ কৰি
যোৱা ছুবছৰ সি খেতি কৰিছে। খেতি কৰিছে মানে ঘৰৰ মাজত আঠ-
হালিচা বাইছে। পানীয়ে নামাৰিলে বছৰটো কোনোমতে খাবলৈ
জোৰে। সবিয়ে খেতি আৰু অলপ মাটিমাহৰ খেতিও কৰে। বাইজে
তাক স্কুলখনতে সোমাবলৈ কৈছিল। সি মনতে ভাবিলে স্কুলত
সোমাইনো সি ল’ৰা-ছোৱালীক কি কি শিক্ষা দিব? সেয়েহে স্কুলত
সোমোৱা কথাটো সি ভবা নাই। ভেন্চাৰ স্কুল। চাৰি বছৰ হ’ল
স্কুলখন স্থাপন কৰা তথাচ চৰকাৰৰ তৰফৰ পৰা মাহে মাহে আটৈশ
টকীয়া গ্ৰাণ্ট এটাহে দিছে। এঘাৰজন শিক্ষক। বাইজৰ অৱস্থা
এনেকুৱা যে ল’ৰা-ছোৱালীৰ ফীজটোকে যোগাৰ কৰি দিব নোৱাৰে।
তিনিমাহ মান ফীজ দিব নোৱাৰাৰ পাছত স্কুলত তাগিদা দিলে পাছৰ
মাহত ল’ৰাকে নপঠোৱা হয়। বীৰেন মাষ্টৰ স্কুলৰ পৰা গুচি গ’ল।
কুবেৰ ঠিকাদাৰৰ তলত এতিয়া নগৰত ঠিকা কৰে। অৱস্থা বেছ ভাল
হৈছে। অলপতে নগৰেৰ কোনোবা ধনী মানুহৰ ছোৱালী এজনীৰ
লগত বিয়া হ’ব। কুবেৰ ঠিকাদাৰৰ সম্পৰ্কীয়া। বাজনীতিও
কৰে।

“কি হ’ল?” ককায়েকে হাল বখোৱা দেখি বিপিনে সুধিলে।

“সোণাবামহঁতৰ ঘৰৰ ফালে কিহৰ চিঞৰ-বাখৰ শুন।” তুলাৰামে ক’লে।

“মানুহ মৰাৰ দৰে কান্দিছে দেখোন।”

“কালি হাল বাই যোৱাৰে পৰা বোলে সোণাবামৰ অস্থখ হৈছিল।” তুলাৰামে ক’লে।

“ব’লচোন ব’ল।” বিপিনে বোকাগাৰেই পথাৰৰ পৰা উঠিল। উঠি সি সোণাবামহঁতৰ ঘৰৰ ফালে দৌব দিলে।

চোতালখন মানুহে গচকি বোকা কৰি দিছে। চোতালত সোণাবামক পেলাই থোৱা হৈছে। তাৰ গাৰ ওপৰত চেকা লগা লেতেৰা চাদৰ এখন মেলি দিয়া আছে। তেনেহলে সোণাবাম মৰিল। শিতানত নিশ্চল হৈ বহি আছে তাৰ ঘৈণীয়েক। ঘৈণীয়েকৰ গাত লেঠা। আহিনত প্ৰমৰ্শৰ দিন। বিয়া কৰোৱা এবছৰ হোৱা নাই। জমা হোৱা মানুহবোৰে ইস্ ইস্ আস্ আস্ কৰিছে। সোণাবামৰ মৃতদেহাৰ ওপৰত উবুৰিয়াই-উবুৰিয়াই পৰিছে তাৰ মাক। মাকৰ চিঞৰে যেন সকলোৰে বুকুবোৰ ফালি নিছে। বিপিনৰ তেনে এটা অনুভৱেই হ’ল। এবাৰ বজালৈকে হেনো হৰিদেৱ মহন্তৰ মাটিত হাল বাই আছিল। টিকাফটা ব’দ। পথাৰৰ পৰা আহিয়েই বোলে একেলগে দুঘটিমান পানী খালে। তাৰ পাছত পৰাই পেটটো ফুলিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। পেচাৰ বন্ধ হৈ গ’ল। বহুত চেষ্টা কৰিও পেচাৰ কৰাব নোৱাৰিলে। গাঁৱৰ আটাইকেউজন বেজেই আহি জ্বা-ফুকা কৰিলে। পানী জাৰি দিলে—খুৱালে, গাত মোহাৰিলে মাটিত এটোপো নেপেলোৱাকৈ। ভকতক জোৰ বৰালী মাছেৰে ভাত খুৱাবলৈ আগ কৰিলে। সত্ৰলৈ সোণৰ ফুল এপাহো মনতে মানস কৰিলে। ভাদৰ সংক্ৰান্তিত মাটিবাৰী

বন্ধক দি হ’লেও নাম এবাৰ গোৱাৰ কথা আগ কৰিলে। নাবাচিল। বাতিটো থাকিল। কাপোৰৰ তলতেই তাৰ পেটটো ফিট্‌ফিটীয়া দি আছে। লেতেৰা চেকা লগা গাৰ ওপৰত মেলি থোৱা চাদৰ খনৰ তলত সোণাবাম নিশ্চল হৈ পৰি আছে। তাৰ শটো সাবটি সাবটি ধৰি মাকে গগনফলা চিঞৰ মাৰিছে। “আইওঁ সোণাবাম তই কলৈ গ’লি অ’—একুৰি পাঁচ বছৰতে তই মোক এৰি থৈ কলৈ গ’লি অ’—বোপাই তই ভাল শতক শালিলি—অ’ সোণাবাম আমি তোৰ কোন জনমৰ শতক আছিলোঁ অ’—নাতিনীৰ মুখ চাম বুলি তোৰ বিয়া পাতি দিছিলো অ’—বোপাই, বিয়াত বন্ধক দিয়া মাটি বন্ধকতে থাকিল তই গুচি গ’লি অ’—সোণাবাম তই ঘূৰি আহ অ’—বৰ পো হৈ তই মোক ভাল জুইত পেলাই গলি অ’—অ’—গোপাঁইৰ মাটিত ভৰ দুপৰলৈকে হাল বাই ঘৰত ভাত এমুঠিও খাবলৈ নাপালে অ’ সোণ—আগবাতিও ভাত এমুঠি খাবলৈ নাপাই তই চৈচা পানী দুঘটি পো খাই মৰিলি অ’ সোণাবাম—মই গাৰ ছাল বোঁচ তোক ভাত এসাজ খুৱাম অ’ বোপাই তই গুচি আহ, কণা ঈশ্বৰে মোৰ বৰ ল’ৰাটো মাৰি নিলে অ’—তোমালোকে মোৰ ল’ৰাটো আনি দিয়াইত অ’—আজি পুৱাই সি মোক ক’লে বৌ মই আক নাবাচো অ’—তই বোৱাৰীয়েক চাৰি, মোকনো কোনে চাব অ’ বোপাই মোক কাৰ হাতত থৈ গ’লি—তোমালোকে ৰায়তখনে মোৰ ল’ৰাটো আনি দিয়াইত অ’...” মানুহজনীক পুতেকৰ গাৰ পৰা টানি টানি একুৱাই আনিব পৰা নাই। জোৰকৈ মানুহজনীক দাঙি ভিতৰলৈ নিয়া হ’ল। গাৰ চাদৰখন মাটিত পৰি গ’ল। শিতানৰ ফালে ঘৈণীয়েক নিবৰ-নিশ্চল হৈ বহি আছে। সেইজনী মানুহৰ কাষ কোনেও চাপিব পৰা নাই। বিপিনে এবাৰ মানুহজনীৰ মুখলৈ চাই তললৈ মূৰ কৰিলে। মাইকী মানুহ কেইজনী মান আগ

বাটি গ'ল। গৈ বহি থকা মানুহজনীৰ ওচৰত ব'ল। বৈ ছুজনীয়ে
মানুহজনীৰ গাত হাত দি কিবা এটা কব খোজোতেই বহি থকা
মানুহজনী হাউলি গ'ল। আটাইবোৰে ধৰি মানুহজনী দাঙি নিলে।
ন-মহীয়াসন্তান থকা পেটটো টিল্‌টিলীয়া দি ওলাই গৈছিল।

সোণাবামৰ মৃতদেহাৰ ওপৰত এখন লেতেৰা চেকা লগোৱা
চাদৰ মেলি থোৱা আছিল।

ছয়

“বতৰটো মন কৰিছানে বায়ন? কালি শেষ নিশাৰেপৰা
বতৰটোৰ অৱস্থা বেয়া। মই কুকুৰাই ডাক দিয়াৰ আগতে এবাৰ
বহিবলৈ উঠি দেখোঁ মেঘটো মৌবাহ ওলোমাদি ওলমি আছে। উপজি
পুৰাৰেপৰা বতাহজাকে গুৰিৰেপৰা আগলৈ মাৰিয়েই আছে।” কণা-
মেধিয়ে কৈ ধ'পাতৰ চিলিমটো লৈ ছপিবলৈ ধৰিলে।

“এবা—তিথিটো এইবাবো পাতিব পৰা নহ'ব যেন পাইছোঁ।”
বায়নে ক'লে।

“এ—তিথিৰ নামকে নল'বা—দেহা বচোৱা টান হ'ব। গুৰু-
সকলৰে কিবা এটা অপৰাধ লাগিল যেন পাইছোঁ। চাৰি সত্ৰৰে
বেটি থকা পুইগধাম মাজুলীত বায়তৰ বিলাই-বিপত্তি বছৰে বছৰে হ'ব
নালাগিছিল।”

“অ'ব দোষে ত'ব দোষেহে গাঙটি নামে খোপা খোপে। আজি
তিনিবছৰ আগতে মেলা মহাপুৰুষীয়া নাটখনি সামৰিব পৰা নাই।
সেইটোনো কম অমংগলীয়া কথা হৈছেনে?” বায়নে ক'লে।

কণামেধিয়ে ক'লে, “এ বায়তকনো কি দুখীয়া, কিবা পাৰি
নকবাকৈ আছেনে? এতিয়া এইবাৰলৈকে নোচোৱা কিয়? কিমান
জোৰা-ফোন্দা মাৰি নাটনি কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল অথন্তৰ গুচিলনে?
সিয়েই দেখোন কৰ্ণৰ বচনখন লৈছিল। গজ্‌গজকৈ পাঁচশ বছৰীয়া।
ডেকা ল'ৰাটো একেবাৰিৰ ভিতৰতে মৰি থাকিব লাগেনে?”

“আমাৰ নিচিনা নাৰকী জীৱবোৰ নিবলৈ নেদেখে—” বায়নে
ক'লে।

“হে হৰি! বতাহজাক দেখিছানে? সেয়া, সেয়া কিহে মাতিছে?”

“দ'ল ম'ৰাৰ মাত!”

“দ’ল ম’বানে? অ’ শুনিহ—অ’ খুহুৰ মাক—অ’ শুনিহনে—
সেয়া দ’ল ম’বাব মাত শুনিহ? ক’বই নালাগে আক বায়ন!”

“এৰা মোৰ নাওখনো বৰ ভাল নহয়। তলত ফুটা কেইটামান
আছে—কুৰিহাত যাওঁতেই পানী সিঁচিব লাগে।”

“নাও মোৰখন ভালেই আছে বুলিও আজিলৈকে দামটোহে
পৰিশোধ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। চাউল-পাত কিবা উলিউৱা আছেনে
তোমালোকৰ?”

“নাই, সেই সিদিনা মাইকী মানুহে লীলাকান্ত গোসাঁইৰ ঘৰপৰা
ধৰলৈ ধান দোদোন আনিছিল তাকে বহাই-মেলি হ’বলা চাউলকেটা
উলিয়াই থৈছে। দুদিন খোৱাও হৈছে।”

“আমাৰ যেনিবা সেইফালে লেঠাই মৰিল।”

“বাক মই উঠোঁহে।” বায়নে ক’লে।

“এনেয়েহে আহিছিল।?”

“এনেয়েহে আহিছিলোঁ। বতৰ-চতৰ ভাল হ’লে নামঘৰলৈকে
এপাক মাৰিবা।”

“নামঘৰলৈকে বাব পৰা হ’ব আজি তাৰ আশা নাই।”

“কওঁতে চৰকাৰী মানুহে এইবাৰ মথাউৰি ভাঙিব নোৱাৰো বুলি
কৈছে—কিন্তু দিনৰ দিনটো এনেকৈ গুৰিপৰা আগলৈ বতহীয়াই
থাকিলে নৰ’ব।”

“বাক ভালে থাকিলে যাবা। মই উঠোঁহে।” বায়নে চোতাল
গঢ়কি নঙলামুখ পালেগৈ। ভিতৰলৈ সোমাই ঘোৱা কণামেধিয়ে
ওলাই আহি ‘এ বায়ন ব’বা, চাহপানী কৰিছে হেনো’ বুলি ক’লে।

“এ মোৰ গা-মূৰ ভাল নহয়। সেই বাহিৰ ফুৰা গাৰেই আহিলোঁ।
গাটো নিতিয়ালে চাহ পানী খাব নোৱাৰি।

“অ’ হয়নে? হেৰ’ অ’ খুহু সেই মাৰক ক বোলে বায়ন দদায়েৰে
চাহপানী নাখায়। অ’ মোলোকা ক’ৰপৰা আহিলি?”

“সেই বান্ধব ফালে গৈছিলোঁ মোমাই।”

“কেনে দেখিলি?”

“অৱস্থা বৰ ভাল নহয়। ‘লেভেল’ত আছে। কালি আবেলিৰে
পৰা একেটা চিনতে আছে।”

“হয়নে? তেনেহলে আক আইধাই পৰিল।”

“ময়ো তাকেহে ক’বলৈ খেদা-কুৰা মাৰি আহিলোঁ। আমাৰ
আকৌ ঘৰতো সেই বোৱাৰীয়েবাৰ গা-মূৰ বৰ ভাল নহয়। কালিয়েই
ভাবিছিলোঁ বোলোঁ মাকৰ ঘৰলৈ পঠাই দিওঁ। এতিয়া পঠাওঁনো
কেনেকৈ?”

“এতিয়া আক আশা বাদ দে। কৃষ্ণক চিন্তি মৰণত শৰণ দি
ইয়াতে থাকিব লাগিল। হৰিয়ে বাখিলেহে বখা।”

“মোমাই মই আহিছোঁ।”

“জঁ, যা বোপাই। পিছে তই যাওঁতে বাটে বাটে যাকে পাৰ
ৰিং মাৰি কৈ যাবি।”

কণামেধি উচাপ খাই উঠিল। ক’ৰবাত বজ্ৰপাত পৰিল।
বতাহজাক দক্ষিণ-পশ্চিমৰপৰা পূবলৈ মাৰিব লাগিছে। মেধিয়ে
পিৰালিটোৰপৰাই ওপৰলৈ চালে। আকাশখন যেন ক’ৰবাত ভাগি-
ছিগি পৰিব ধৰিছে। দেৱতাৰ ৰোষ।

মাত

“হেৰো উঠহঁত উঠহঁত! তহঁতে মাৰ পাইহনে নাই? ঐ কমলা মাৰ পাইছহঁতনে?”

“কি হ’লনো—বাতিখন ইমান কিয় টেঁটু ফালিছে?”

“কিয় টেঁটু ফালিছে যে বুলিছ সেয়া শুনিছেনে নাই? শুই থাকোঁতেই পানীয়ে উটাই নিব, গম পাবিহঁত। কমলা অ’ কমলা—

“উঠিছো মোমাই।”

চাৰিওফালে হুলস্থূল। চিঞৰ-বাখৰ। এনেদৰে চিঞৰ-বাখৰবোৰ হৈছে যেন মানুহৰ জুম এটাৰ মাজতহে ক’বাবপৰা বাঘ এটা সোমাইছেহি। পানী আহিছে। ক’ববাত হয়তো মথাউৰি ভাগিছে। ইপিনে কলহৰ কাণে ঢলা বৰষুণ। কোলাহলত কাৰো মাত ক’তো নুশুনি। বায়নে মূৰত গামোচাখন মাৰি বৰষুণৰ মাজতে নাওখনৰ ওচৰ পালেগৈ। বুঢ়ীয়ে জুহাললৈ গৈ তুঁহ-জুইকুৰা ফুৰাই ফুৰাই চাকিটো জ্বলাই লওঁতেই বতাহে নুমাই পেলালে। আকৌ ফুৰাই কথমপি চাকিটো জ্বলাই ললে। কমলাই খৰখেদাকৈ কাপোৰ-বোৰৰ টোপোলা এটা কৰিলে। বুঢ়ীয়ে গাৰ আঁৰ কৰি চাকিটো নি চাউলৰ কলহটো উলিয়াই আনিলে। বাহিৰত প্ৰবল বৰষুণ আৰু পশ্চিমবপৰা পূবলৈ মৰা বতাহ। বুঢ়ীয়ে গাখীৰৰ শুদা চুঙা এটা আনি কমলাক দিলেহি—“ইয়াতে কেবাছিন তেল ভৰাই ফটাকানিৰ সোপা এটা দি জ্বলাই ল।” কমলাই কাপোৰবোৰ টোপোলা এটা কৰাত ব্যস্ত আছিল। তাই মামীয়েকৰ হাতৰপৰা চুঙাটো লৈ তেলৰ বটলটোৰপৰা গোটেই তেলখিনি ভৰাই ফটাকানিৰ সোপা এটা দি তিয়াই ল’লে। কাৰো মাত ক’তো নুশুনা চিঞৰ-বাখৰ—তাৰ মাজতে চিঞৰি চিঞৰি বুঢ়ীয়ে ক’লে—“নাওখনলৈ এই বস্ত্ৰবোৰ লৈ যাওক।”

কমলা আৰু বায়নে বস্ত্ৰবোৰ চোতালৰ আগত থকা নাওখনলৈ কঢ়িয়াইছে। পানীৰ শব্দ এটা কাণত পৰিছে। যিমানে পানীৰ শব্দ ওচৰৰ চাপিছে সিমানে চিঞৰ-বাখৰো বেছি হৈছে। পানী আহি চোতাল পালেহি। কমলাই বস্ত্ৰবোৰ নারত তুলিছে। “হেৰ’ কমলা, সেই কাঁহী-বাটিবোৰ নি ভৰাগৈ যা—ফটা কাপোৰবোৰত লাগি থকাতকৈ আগতে বাচন-বৰ্তনকেইটাহে চম্ভালিব লাগে।”

বুঢ়ীয়ে হেপোঁ-তেপোঁকৈ চাউলৰ কলহটো নি নারত তুলিলগৈ। তাৰ পাহত ধানৰ টিনটো নি চোতাল পাওঁতেই চিঞৰি উঠিল—“হেৰ, পানী চোতাল পালেহিয়েই! হে প্ৰভু। বাতিখন ভাল বিপদত পেলালা! মোৰ গোপাল—তুমি আমাৰ ওপৰত ভাল পৰীক্ষা চলাইছা প্ৰভু।” পানী পিৰালিত উঠিলহি। বগাই অহা সাপ এডালৰ দৰে পানী আহি মজিয়া পালেগৈ। কমলা লৰমাৰি নারলৈ গ’ল। নাওখন কঁপিছে। তাই ভয় খাই চিঞৰিবলৈ ধৰিলে—“মোমাই অ’ মোমাই—”

“বহ আই—মই গৰু-ছাগলীকেটাৰ এবাল কেডাল কাটি দিছো।”

গৰু-ছাগলীবোৰে চিঞৰিবলৈ ধৰিছে। কোলাহল। তাৰ পাহত বায়নে বঠাডাল লৈ নারৰ ওচৰ পালেহি। পানী একাঠমান হৈছিল। নাওখন ওপঙি গ’ল। বুঢ়ী নারৰ ওচৰত। কমলা নারৰ ওপৰত। বুঢ়ীৰ হাতত জ্বলা বাঁহৰ চুঙাটো। বৰষুণ পৰি চুঙাৰ জুইকুৰা ফট ফটকৈ ফুটিছে। বতাহে নুমাওঁ নুমাওঁ কৰিছে।

“উঠ উঠ কি চাই আছ?” বায়নৰ কথাত বুঢ়ী নারত উঠিল।

নাওখন কঁপিছে। নারৰ আগেদিয়েই গৰুকেইটা লৰ মাৰিছে। ছাগলীজনীয়ে বেবাইছে। বায়নে ছাগলীজনী পোৱালি ছটাৰে নৈতে নারত তুলি দিলে। নারত কমলা, বুঢ়ী আৰু বায়ন। বায়নৰ হাতত বঠাপাত। নাওখন বাস্তাৰ ফালে উলিয়াই ল’লে। হঠাৎ বায়নে ক’লে—“কমলা ধৰচোন ধৰ, বঠাপাত ধৰ—মই বস্ত্ৰ এটা পাহৰি

আছিলো”—বুলি বায়নে পানীৰ মাজেদিয়েই ঘৰৰ ফালে দৌৰ মাৰিলে।
পানী ঘৰৰ ভিতৰত। বায়নে বেৰত ওলোমাই থোৱা খোলটো লৈ
শিতানত পৰি থকা ‘যুদ্ধপৰ্ব’ নামৰ নাটখন হাতত লৈ পুনৰ নাৰৰ
ফালে দৌৰ মাৰিলে। বায়ন পানীৰ মাজত হামখুৰি খাই পৰিল।

“কিহেনা পাইছে বাক পানীৰ মাজত জপটিয়াই ফুৰিবলৈ?”
বায়ননীয়ে নাৰৰ পৰাই মাত লগালে।

“তই কেপকেপাই নাথাকিবি অ”—পানীৰপৰা উঠি বায়নে ক’লে।
কান্ধত খোলটো আৰু হাতত যুদ্ধপৰ্ব’ নাটখন লৈ বায়ন নাৰত
উঠিলগৈ। গোটেই মানুহটো তিতি জুকলি-জুপুৰি। বায়ননীৰ
মূৰপৰা জাপিটো বতাহে উৰাই লৈ গ’ল। কমলাৰ হাতত থকা
চুঙাৰ জুইকুৰা লুমাওঁ লুমাওঁ হৈছে। তাই নাওখনত বহি ল’লে।
বায়নে লাহে লাহে ব’ঠা মাৰিছে। কলৈ যাব নাজানে—মাথোঁ
ব’ঠা মাৰিছে।

“হেব’ কমলা—জুহালৰ ওপৰত থকা পকা কল কেআনী
আনিলিনে?”

“নাই অনা মামী—”

“খালি খালি—কাইলৈ পুৱাই অন্ততঃ মুখত দিবলৈকে হ’লহেঁতেন।
হেৰি, শুনিছেনে, নাওখন ঘূৰাই লওকচোন।”

“হেব’ বাঘেখাতী বুঢ়ী—এতিয়া আৰু ভিতৰ সোমাব নোৱাৰ।
পানীত জীৱন কটাই বুঢ়ী হ’লি দেখোন—পানীৰ মাহাত্ম্য লুৰুজিলিনে?
তাৰোপৰি কোবাকুৰিকৈ গ’লেহে যদি মথাউৰিৰ ওপৰত থিত দিবলৈ
জেগা এডোখৰ পাৰি।” বায়নে ব’ঠা মাৰিবলৈ ধৰিলে। কমলাই মন
কৰিলে চাৰিওফালে পানীৰ তলে-ওপৰে কুৰা কুৰে জুই! নাও বা
ভূৰৰ ওপৰ তজলাই লোৱা, জুইবোৰৰ প্ৰতিধ্বনি পানীত পৰি একুৰা-তুকুৰা
হৈ জিলিকিছে। যেন পানীৰ তলত বহুত জুই জ্বলি উঠিছে। জুয়েই
জুই। মানুহবোৰে চিঞৰি চিঞৰি ঈশ্বৰৰ নাম গাইছে।

ব্ৰহ্মা আদি কৰি জীৱ যত বাম বাম বাম বাম বাম
মায়া শয্যা মাজে আছয় ঘুমটি যাই।

তুমিসে চৈতন্য সনাতন বাম বাম বাম বাম বাম

আমি অচেতন নিয়োক নাথ জগাই ॥

বায়নৰ কাণত পৰিল। ব’ঠ মাৰি থকাৰপৰা তেওঁ গাৰ সমস্ত
শক্তিকে চিঞৰি চিঞৰি পাছৰ ডোখৰ ধৰিলে:

দুজ ঘূমে বহু আশা কৰি ভৱকূপে জীৱ আছো পড়ি

কালসৰ্পে দংশি হৰিল চেতন তাৰ।

মোক্ষৰূপ তযু বাক্যামৃত কৃপায়ে সিঞ্চিয়া প্ৰতি নিত

দয়াময় কৃষ্ণ কৰিয়ো মোক উদ্ধাৰ ॥

বায়নৰ মাত থোকাথুকি হৈছিল। সেই থোকাথুকি মাতেৰে
তেওঁ গাবলৈ ধৰিলে:

সবোবৰে গ্ৰাহে ধৰি আছে গজেন্দ্ৰে পীড়াবা পায় পাছে

আকাশে গৰুড় স্বন্ধে চক্ৰধৰি হৰি।

দেখি সূৰ্যৰ পদ্ম ধৰি বোলে দুঃখে আৰ্ত্তনাদ কৰি

নমো ভগৱন্ত গুৰু লৈয়ো দাস কৰি ॥

“সেয়া বায়ন নে?”

“অ’, কোননো? মেধি. নেকি?”

“নক’বা আৰু! মই সন্ধ্যাতে বুজিলোঁ—আমাৰ ঘৰত ক’লোঁ, বোলো
অলপ সাবধানেৰে থাকিবিহঁত অ’—মোৰ হ’লে মনে গাজিছে। নাওখন
পিৰালিৰ চুকত থৈছিলোঁৱেই। পিছে মথাউৰিৰ ফালনৈকে ব’লা।”

“অ’ কোনখিনি তনো ছিঙিলে?”

“জানো—নাজানো, জানিছানে! সেই দেবেৰা চুকৰ ফালে
ছিঙিছে যেন পাওঁ।”

কমলাৰ এনে লাগিল যেন পানীবোৰ শুকাৰৰ কাৰণে জুই জ্বলাই
দিয়া হৈছে অথবা জুই কিছুমানে যেন সমদল যাত্ৰা কৰিছে।

আঠ

বিপিনেহে হিচাপটো উলিয়াই দিলে—চাৰিটা ল'ৰা-ছোৱালী পানীত উঠি গ'ল। প্ৰেমধৰৰ বুঢ়ী মাকজনী খপা-জপাত সোঁতৰ মুখত পৰিল—পাছত সেই পিনে নাও নিও ধৰিবগৈ নোৱাৰিলে। দুবাৰমান বুঢ়ীৰ চিঞৰ কাণত পৰিছিল। চাৰিখন গাঁৱৰ ঘৰৰ চালৰ ওপৰেদি পানী কাটিছে। মথাউৰিৰ কাষতে থকা মানুহ কেইঘৰৰ চিন-চাবেই নাই—সোঁতে উটাই নিলে। মানুহবোৰে মথাউৰিৰ ওপৰত ছালি সাজি আছে। একোবলৈ বন্ধা হৈছে যে এই কেইদিন বৰষুণ দিয়া নাই। গোটেই মথাউৰিটোৰ ওপৰত এমাইলমান জুৰি মানুহ থকা ছালি। তাতো বিপদ হৈছে যে মথাউৰিটো খহিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে ঠায়ে ঠায়ে। চৰকাৰী মানুহ আহিছিল। নাতিপলমে বিলিফৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ব বুলি গ'লগৈ। এই চাৰিদিনৰ ভিতৰত দুদিন মানুহে লগত অনা চাউল-পাতকে ভগাই-বটাই খালে। বাকী কেইদিন প্ৰায় লঘোণেই চলিছে বুলি ক'ব লাগে। আৰু এটা বিপদ হৈছে বেমাৰী মানুহবোৰৰপৰা। আগতে বেমাৰ পৰি থকাবোৰতো আছেই, আকৌ মথাউৰিৰ ওপৰত নতুন নতুন বেমাৰ আৰম্ভ হৈছে। কিছুমানৰ জ্বৰ। গাত হাত দিবই নোৱাৰি। গা ইমান তপত যে বুঢ়া মানুহে ক'বৰ নিচিনাকৈ গাৰ ওপৰত ধান থলে আঁঠে ফুটিব। সেই বেমাৰী মানুহবোৰকে লৈ এটা নতুন বিপদে দেখা দিছে। বেছিকৈ পৰিছে ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ। মানুহৰ কেঁকনিত এনেহে লাগে যেন কোনোবা হম্পিটেল এখনতহে মানুহবোৰ আছে।

ওৰোটো জীৱন এই মানুহবোৰৰ পানীতে পাৰ হৈছে বুলিব পাৰি যদিও ঘৰৰ মূধেদি পানীকটা অৱস্থা সদায় নহয়। যদিও ঘৰৰ

ভিতৰত পানী সোমায়, ঘৰ এবিৰলগীয়া নহয় আৰু দুদিন-তিনিদিনৰ পাছত পানী শুকাই যায়।

ডেকা ল'ৰাবোৰ খঙত একো নাই হৈ আছে। সিহঁতে হেনো গম পাইছে যে কুবেৰ ঠিকাদাবেই মানুহৰ হতুৱাই মথাউৰিটো ছিঙাই দিছে। সেই ক্ষেত্ৰত আটাইতকৈ দপদপাই আছে বংশীধৰ, ভেকোলা, মালিৰাম, বদন, সৰুপোনা আৰু কেশৰামে। সিহঁতে চিঞৰি চিঞৰি কাকো গণিতা নকৰি অবাইচ মাতেৰে কুবেৰ ঠিকাদাৰক সাতপুৰুষ উদ্ধাৰি গালি দি আছে। সকলো মানুহে এই কথাটো ভাল পোৱা নাই। কুবেৰে মথাউৰিটো কাটি দিয়াৰ কি কাৰণ থাকিব পাৰে! বিপিন সিহঁতৰ মাজত সোমাল। দি বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিলে, “তোমালোকে মিছামিছি সন্দেহত এটা মানুহক জগৰীয়া কৰি এনেকৈ গালি দি থকাটো উচিত নহয়। তেওঁ যে কাটিছে তাৰ কি প্ৰমাণ আছে? আৰু অন্তহাতেদি এনেকৈ সন্দেহৰ ওপৰত ভৰদি মানুহক দোষাবোপ কৰি থাকিলে নিজৰেই অপকাৰ হ'ব আটাইতকৈ বেছি।”

“এ যোৱা যোৱা, তুমি আমাৰ ওচৰত বাম উকীল ওলাব নালাগে। তুমি বি-এ এম-এ পাছ কৰা শিক্ষিত মানুহ। কিতাপৰ কথা তোমালোকে বহুত জানা। ঘটটো কৰিব আমাক। আহকচোন বাক, সি কুকুৰ কুবেৰ ঠিকাদাৰ আহক—তাক যদি আমি ছটুকুৰা নকৰোঁ চোৱা। অপকাৰ হ'ব; এতিয়ানো আমাৰ কি উপকাৰ হৈছে? সঁজাল ধৰা বোৱাৰ ওপৰত সি কুকুৰে নতুনকৈ হাল বোৱাই দিছে। বৰকৈ তাৰ হৈ ওকালতি কৰিহা—তুমিও তাৰ ভাগ পাইছা নেকি?” সিহঁতকেইটা দাং খাই আহিল। বিপিনৰ বৰ বেয়া লাগিল। সি আৰু কিবা কোৱাৰ উৎসাহ বোধ নকৰিলে। তাৰ নীৰৱতালৈ লক্ষ্য কৰি সিহঁতে আকৌ তাকেই বকিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, “তুমি—তুমিনো কি কৰিবা? শিক্ষিত মানুহ—এদিন দেবেন মাষ্টৰৰ দৰে

ছুমিও তাৰ লগ লাগি নগৰলৈ গৈ দালান বান্ধিবা। সেই কাৰণেই তোমাৰ তাৰ প্ৰতি অপাৰ কৰুণা।”

বিপিন মনে মনে থাকিল। যেন এটা নিশ্চিত বিপদ সি চকুৰ আগতে দেখিছে।

দেখিছে নহয়, বিপদ হ'লেই। আবেলি মথাউৰিৰ মূৰত জীপ-গাড়ী এখন ব'লহি। বোধহয় এছ-ডি-অ' আৰু দুজনমান চৰকাৰী মানুহ আহিছিল। তাৰ মাজতে আহিছিল কুবেৰ ঠিকাদাৰ। ঠিকাদাৰক দেখি বংশীহঁতে খেদি যোৱাদি গ'ল। গৈ তাক বেঢ়ি ধৰিলে। “কুকুৰ, তয়েই মথাউৰিটো জয়বাম আৰু বোধেশ্বৰৰ হতুৱাই কটোৱাই দিলি।”

“তহঁতে কাক কৈছ?”

“কাক কৈছোঁ কুকুৰ—তই মথাউৰিটো কটাই দিয়া নাই? ঠিকা পোৱাৰ আশাত তই কটাই দিয়া নাই? বি কেইটা বাপেকৰ টকা দি মথাউৰিটো তই বাতি কটাই দিয়ালি সেইকেটা বাপেৰেই নিজমুখে কৈছে! চালা নিজেই সাপ হৈ খুটি এতিয়া বেজ হৈ জাৰিবলৈ আহিছ?” বংশীধৰহঁতে একেলগে চিঞৰি ক'লে। চৰকাৰী মানুহ অহা দেখি তাতে চিঞৰ-বাখৰ শুনি মথাউৰিত থকা প্ৰায়বোৰ মানুহ সেইখিনিত গোট খাইছিল।

ঠিকাদাৰে ক'লে, “তহঁত বৰ বাঢ়ি গৈছ দেই; তহঁতক বহুতক বহুতবাৰ নিজৰ মানুহ বুলি ক্ষমা কৰিছোঁ। ছাৰ—এই কেইটাই সেই গুণ্ডাকেইটা।”

ক'বলৈহে পালে—বংশী, মালিবামহঁতে জাপ মাৰি গৈ কুবেৰ ঠিকাদাৰক ধৰি পেলালে। বিপিনে দৌৰ মাৰি সিহঁত কেইটাক টানি-আজুৰি ঠিকাদাৰৰ গাৰপৰা একৱাবলৈ চেষ্টা কৰিলে, “সেইদৰে নহয়, এইদৰে হ'লে বিপদহে হ'ব।”

বিপিনক সিহঁতে গট্টা মাৰি দিলে। আৰু আটাইকেইটাই

কুবেৰক বগবাই মাৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাছত মানুহৰ আজোৰ-পিঁজোৰত বংশীহঁতে কুবেৰক এৰি গাড়ীখনৰ ফালে গ'ল। গৈ জীপখন বগবাই পানীত পেলাই দিলে। অলপ আঁতৰত আৰু এখন জীপ বৈ আছিল। সেইটো সিহঁতে দেখা নাছিল। কুবেৰ ঠিকাদাৰ মাটিত পৰি আছিল। মথাউৰিটোত পহৰা দিবলৈ অহা পুলিছ দুটাই ধৰি-মেল কুবেৰক দাঙি লৈ সিখন জীপত ভৰাই লৈ গ'ল।

যেন একুৰা বনজুই জ্বলি গোটেইখন পুৰি ছাবখাৰ কৰি দিলে—পৰিবেশটো তেনেই হ'ল।

সন্ধ্যা লাগিছিল। দুখন ডাঙৰ গাড়ী বখোৱাৰ শব্দ হ'ল। গিৰ্গিৰ্গৈ নামিল পুলিছ। মাটিবোৰ বোকা হৈছিল বাবেহে নহ'লে পুলিছৰ ভৰিৰ শব্দত গোটেই মথাউৰিটো কঁপি উঠিল-হেঁতেন। সিহঁতৰ কিছুমানে পানীত পৰি থকা জীপ গাড়ীখন টনা আজোৰা কৰি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। তুলিলে। আটাইবোৰ পুলিছৰ হাতত বন্দুক আৰু লাঠি। পুলিছবোৰ মানুহৰ মাজত সোমাল। বংশীহঁতৰ কথা শুধিলে। কোনোবাই নক'লে বা নজনাৰ ভাও ধৰিলে লাঠিৰে দোকোৰ লগাই দিয়ে। বেছি পৰ নালাগিল; আধাঘণ্টামানৰ ভিতৰতে বংশী, ভেকোলা, মালিবাম, বদন, সোণপোনা আৰু কেশবামকে ধৰি প্ৰায় দহবাৰটামান ডেকা ল'ৰা ধৰিলে। মথাউৰিত পুনৰ চিঞৰ-বাখৰ আৰম্ভ হ'ল। মাইকী মানুহবোৰে ইনাই-বিনাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। তাকে দেখি সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰেও বাউচি জুৰি চিঞৰিবলৈ ধৰিলে। এনেদৰে মানুহবোৰে কান্দিবলৈ ধৰিলে যেন গোটেইবোৰৰ ঘৰতে অলপতে এটা এটা মানুহ মৰিছে আৰু যেন চোতালৰ আগত শবোৰ পেলাই ঘৰৰ মানুহবোৰে কান্দিছে। তাৰপৰা অলপ আঁতৰত—মানুহৰপৰা কিছু আঁতৰত পানীৰ ফালে চাই বহি আছে বিপিন। মানুহবোৰক কেনেকৈ বুজাব পৰা যায় সি বহি বহি তাকে ভাবিলে।

“বিপিন ককাইদেউ !”

বিপিনে আঁঠুৰ মাজৰপৰা মূৰ তুলি চালে। কমলা। নিচেই কাষতে কমলা বৈ আছে।

“এইবোৰ কি হ’ল ককাইদেউ ?”

“যি দেখিছা। যি হ’ব লাগে বা যি হয় সেয়েই হৈছে।”

“কুবেৰ ঠিকাদাৰে মথাউৰিটো কটাই দিয়া কথাটো সত্য, জানা বিপিন ককাইদেউ।”

“হ’লেও সেই পথেৰে নহয়। খং থাকিলেই নহয়, খং প্ৰকাশ কৰাৰ যুক্তিপূৰ্ণ পথ লাগিব। খঙাল হৈ সেই পথেৰে আগবাঢ়িলেহে লাভ হ’ব।”

“সেয়া আকৌ কোন আহিছে ?” কমলাই কৈ চোৱাৰ ফালে বিপিনেও চালে। এটা দীঘল টৰ্চলাইটৰ পোহৰ মথাউৰিটোৰ ওপৰেদি আহি আছে। পোহৰটো মাজে মাজে থমকি বৈছে আৰু আহি আছে। আকৌ পুলিছ আহিল নেকি ? বিপিনে বহাৰপৰাই পোহৰটো চাই আছে। পোহৰটো আহি আছে। ছালিৰ তলত চাকি আৰু জুই জ্বলিছিল। বেছিভাগ মানুহেই শুই আছিল। টৰ্চৰ পোহৰটো দেখি সকলোৱেই মুখা-মুখি কৰিছে। নিস্তব্ধতাৰ মাজত টৰ্চৰ পোহৰ আৰু বেমাৰীৰ কেঁকনি। কোনোবা এটাই হাতত টৰ্চ লাইট লৈ খোজ কাঢ়ি আহি আছে। হঠাৎ টৰ্চৰ পোহৰ কমলাৰ গাৰ কাষেদি পাৰ হৈ বিপিনৰ চকু-মুখত পৰিল। বিপিনে মুখখন ঘূৰাই দিলে ইমান দেৰি যেন টৰ্চলাইটটোৱে বিপিনকহে বিচাৰি আহিছিল। গোটেই পোহৰখিনি বহি থকা বিপিনৰ ওপৰত পৰিল। কমলাই অলপ বেওচনীয়া কাটি দিলে। আহি আহি টৰ্চৰ পোহৰটো বিপিনৰ নিচেই কাষ পাই নিশ্চল হৈ ব’ল। চকুত পোহৰ পৰাৰ কাৰণে হঠাৎ

বিপিনে ধৰিব পৰা নাছিল—অলপ ভালকৈ মন কৰি দেখিলে, বীৰেন মাষ্টৰ ! ক’ব নোৱৰাকৈয়ে কমলাৰ মুখৰপৰা ওলাল—“ছাৰ।”

“জঁ—মইহে কমলা।” বীৰেন মাষ্টৰ আৰু দুখোন্ধ আগবাঢ়ি গৈ বিপিনৰ নিচেই কাষতে বৈ ক’লে, “মই, মইহে বিপিন ; মই বীৰেন মাষ্টৰ। মই উভতি আহিছোঁ বিপিন।”

বীৰেন মাষ্টৰৰ মুখৰ কথাষাৰ বিপিনৰ নাটকৰ বচন যেন লাগিল। সি মুখেৰে একো শব্দ নকৰিলে।

“মই সঁচাকৈ উভতি আহিছোঁ বিপিন। সেই পথ ভুল পথ। মই অকণো শান্তি পোৱা নাছিলোঁ। মোৰ মনৰ মাজত কুকৰ্ণেত্ৰৰ তুমুল বুদ্ধ চলিছিল। মই উভতি আহিছোঁ।”

“ছাৰ, বংশীহঁতক—”

কমলাৰ মুখতে ধৰি বীৰেন মাষ্টৰে ক’লে, “মই সকলো গম পাইছোঁ। বায়ন পেহা ক’ত—বায়ন পেহা ?”

“সৌখিনিতে আছে।” কমলাৰ পিছে পিছে গৈ বীৰেন মাষ্টৰ নবকান্ত বায়নৰ ওচৰত ব’লগৈ। আঁঠু দুটাত মূৰ গুজি বায়ন বহি আছে। ওচৰতে একাধৰীয়াকৈ খোলটো আৰু তাৰ ওপৰতে ‘যুদ্ধপৰ্ব’ নাটখন। বীৰেন ওচৰত বোৱা দেখি বায়নে মূৰ তুলি চালে। একো নক’লে। যেন নাটকৰ বচনহে কৈছে—ঠিক তেনে সূৰতে বীৰেন মাষ্টৰে ক’বলৈ ধৰিলে, “বায়ন পেহা ! গুৰুজনাৰ তিথিত নাটখন কৰিবলৈ নাপাই বৰ বেয়া লাগিছে নহয় ? দুখ নকৰিব। নামঘৰত পানী সোমাল, সোমাওক। আমি এই মথাউৰিৰ ওপৰতে গুৰুৰ তিথিৰ দিনাবেপৰা আখৰা আৰম্ভ কৰিম। তিথিৰপৰা কিয়, আমি এতিয়াবেপৰাই আখৰা আৰম্ভ কৰিব পাৰোঁ। ‘যুদ্ধপৰ্ব’ নাটৰ আখৰা।”

বায়নে ভেবা লাগি চাই থাকিল। বীৰেন মাষ্টৰৰ কথা বায়নে কি বুজিব—কমলায়ো একো বুজিব পৰা নাই। বীৰেন আৰু অলপ

আগবাটিল। ক'লে, “বায়ন পেহা—গোটেইখন কাঁহ পৰি জীণ গ'ল। ইমান মনে মনে থাকিলে মৰিশালি যেন লাগে। অলপ খোলটোকে বজাওকচোন। যুদ্ধৰ ছেও এটাকে বজাওক। বিলাপ-পঁয়াৰ বজালে আকৌ বেছি বেয়াহে লাগিব।”

কমলাই ট'ট'কৈ বীৰেন মাষ্টৰক চাই আছে। বায়ন ঠৰ। এইবাৰ বীৰেন মাষ্টৰে মূৰটো দোঁৱাই ছালিখনৰ তললৈ সোমাই খোলটো উলিয়াই আনিলে। আনি বায়নৰ ডিঙিত বহীডাল আঁৰি দি ক'লে, “বায়ন পেহা, বজাওকচোন বজাওক।”

অতি নাটকীয়ভাৱে বীৰেন মাষ্টৰে খোলটো বায়নৰ ডিঙিতে উৰাই-ঘূৰাই বজাবলৈ ধৰিলে। হঠাতে খোলৰ শব্দ শুনি ছালিৰ তলৰপৰা মানুহবোৰে মূৰ তুলি চালে। কান্ধত খোল লৈয়েই বায়ন থিয় হ'ল। তাৰ পাছত নাটকীয় কাণ্ড।

বায়নে খোলত বোল দিলে। প্ৰায়বোৰ মানুহেই ওলাই আহিছে। বীৰেন ওচৰতে থিয় হৈ আছে।...

‘ধিন-ধিন-ধিন থিত্, তাওঁ,—ধিন-ধিন-ধিন থিত্, তাওঁ, ধিন-ধিন-থিত্, তাওঁ, ধিন ধিন ধিন থিত্, তাওঁ, ধেই থিতি তাস্ তাওঁ, ধেই থিতি তাত্, তাওঁ.....থেই থেই থেই—ধিনা-ধিনি নাধা ধিন্ ঠেই ঠেই ঠেই.....’

বায়নে সকলো পাহৰি গ'ল। ধনুযুদ্ধৰ ছেও বজাইছে। বহাৰপৰা বিপিন উঠি সেইফালে আহিবলৈ ধৰিলে। অকল বিপিনেই নহয়; প্ৰায় সকলো মানুহেই সেইফালে আহি আছে। আকৌ নাটকীয় কাণ্ড। বীৰেন মাষ্টৰে চিঞৰি চিঞৰি ক'লে—“বাইজ, আজিৰপৰা ‘যুদ্ধপৰ্ব’ নাটৰ.....।” ধেই থিতি তাস্ তাঁও—থেই থিতি.....থেই থেই থেই.....ধিনা-ধিনি নাধা ধিন্ থেই থেই থেই.....